

45.3 (2/ос-Кара)

Кара: 6072

С 16

САЛПАГЪАРЛАНЫ РАМАЗАН

КЪАРАЧАЙНЫ
ТУЛПАРЛАРЫ
ГЁДЖЕБЛЕРИ

САЛПАГЪАРЛАНЫ РАМАЗАН

**КЪАРАЧАЙНЫ
ТУУПЛААРЫ
ГЕДЖЕБЛЕРИ**

Къарачай шахар - 2009 джыл

75.3 (2 Рос-Кара)

БК84 (2 Рос-Кара) 6-4

C16

Рецензенты:

- 1.Эбзеев Мурат
Магометович-декан
факультета физической
культуры.
Заслуженный тренер России
по армспорту.
- 2.Чотчаев Алхаз Махмутович
- заслуженный тренер РФ.
Главный тренер
республики по вольной
борьбе.
- 3.Джанкетов Азрет
Эреджепович - заслуженный
тренер России по вольной
борьбе и борьбе на поясах.
- 4.Кочкаров Энвер
Энгельсович- Зав.каф. легкой
атлетики и спортивных игр.

Издание

второе, переработанное и дополненное.

БК84 (2 Рос-Кара) 6-4

C16

КЪАРНАШЛА-ЧЕМПИОНЛА

Акъбайланы Ринат бла Алибек.

Сторожевойчу Акъбайланы Анзорну юйдегисинде юч джаш барды да, ючюсю да саулай къралгъа, ол огъай, саулай дунягъа белгили геджебледиле.

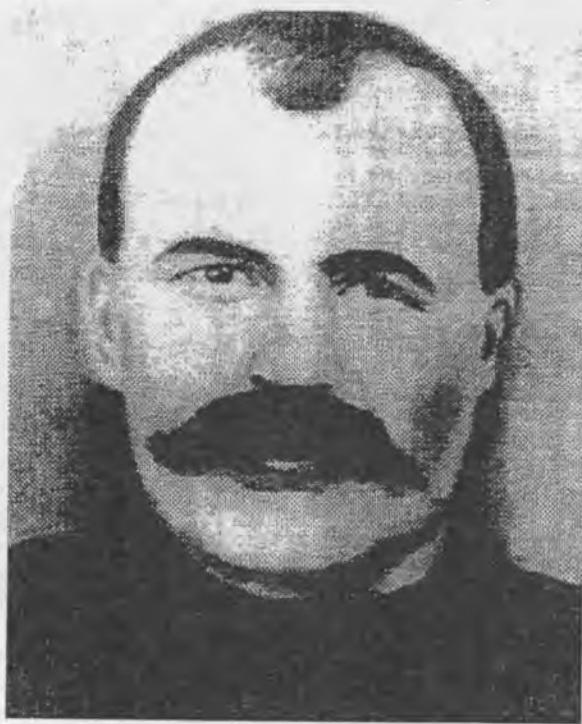
Юйдегиде абадан, Ринат, миллет тутушдан дуняны 5 кере чемпионуду. Россияда миллет тутушдан спортну халкъла арасы устасы деген сыйлы ат биринчи

Ринатха аталгъан эди. Ол эркин тутушдан, дзюдодан да спортну устасыды. Спортда не мийикге ёрлесе да, бир къауумлача, кесин ёрге тартханладан тюлдю, адеби-намысы бла джашайды.

Къарнашлада ортанчы джаш, Хусей да, миллет тутушдан дуня эришиулеге къошулуб, ёчле алгъанды. Ол да миллет тутушдан, эркин тутушдан, дзюдодан спортну устасыды. Европаны, Россияны талай кере чемпиону болгъанды.

Кёб болмай а Алибек да, джашлада эм гитче, миллет тутушдан дуняны чемпиону болуб къайтханды Африкадан.

Анга 19 джыл болгъанды. Ол Къарачай-Черкес кърал университетде тарих факультетни экинчи курсуну студентиди. 11 джылындан башлаб, миллет тутуш бла кюрешеди, эркин тутушдан секциягъа да джюрюйдю, спортну устасыды. Аны ту-

КЪОЧХАР

Кючде марда джокъ
Нарт сѣз

Кавказ таула! Таза табийгъатлы Къарачай таула! Ол таза табийгъатда джашагъандыла таза иннетли, кийик саулукълу къарачайлыла. Ол себебден, бизде кѣбдюле тулпар адамла. Аланы бири бютеу

Къарачайгъа белгили Абайханланы Къочхар болгъанды. Аны юсюнден кѣб айтылгъанды, джазылгъанды. Бу мен айтырыкъ хапарны басмада эслемегеним себебли, окъуучугъа теджейме.

1979-чу джыл сентябрь айда автобус бла Зеленчукден Къумуш таба келебиз. Автобусну ичи адамдан толуду. Мени къатымда бир саубитген уллу адам олтурады. Ол менден 14-15 джылгъа тамада кѣрюнеди. Зеленчукден чыгъыб бир кесек келгенлей, Къарданикге джетгинчи, бир джерде, къатымда олтургъан:

- Ма былайда болгъан эди, - деди.

- Не зат болгъан эди? – деб сордум мен.

Ол адам хапарны айтады:

- Арбала бла келе-келиб, былайда ёгюз ийиб тура эдик. Бир заманда, къарасакъ, ёгюзле кюзлюкlege кириб тура. Биз да чабдыкъ, алай а, бѣрю джокъду деме, бѣркюнтю тубюнден чыгъар, дегенлей, къайдан чыкъдыла эсе да, къазакъла талай атлы болуб джетиб ёгюзлерибизни сюрюб тебретиле. Тьялсакъ деб кюрешдик, къарыу эталмадыкъ. Къазакъла уа ёгюзлени сюрюб барадыла. Нѣгерлерибизден бири меннге: (меннге ол заманда 11-12 джыл бола эди).

-Чаб, Къочхаргъа айт, - деди. Мен чабыб барыб, бауурун джерге бериб, башын билегине салыб джукълаб тургъан Къочхарны уятыб:

-Къачхар, о Къочхар, къазакъла ёгюзлерибизни сюрюб барадыла, - дедим. Къочхар секириб ёрге къобду да, бир айры къазыкъны алыб, ызларындан атылды. Джетиб бир къазакълыны къазыкъны айрысына илиндириб, атдан ёрге кѣлтюрюб, бир джанына атыб джиберди. Дагъыда бирине чабды. Аны кѣргенлей, къушдан къачхан

тауукълача, къзакъла къачыб кёз туурадан думп болдула. Къочхар нёгерлерине:

-Айыб тюлмюдю кесигизни алагъа хорлатыргъа! - деб урушду. Ёгюзлени джегиб джолгъа тебрерге буйрукъ берди, - деб хапарын бошаргъа, Къардоникге джетдик да, ол адам автобусдан тюшюб кетди. Айтхан хапары магнитофоннга джаздыргъанча, эсимден кетмей турады.

КЪОЧХАРЛАНЫ КАЗБЕК

Мен Джашарбек бла Казбекни школгъа джюрюй башлагъынчы сабий заманларындан бери таныйма.

Бир-бирле 5 кере деселе да, тамада къарнашы Джашарбек айтыугъа кёре, Казбек миллет тутушдан Шимал Кавказы 9 кере чемпионуду. Эркин тутушдан СССР-ни спортуну устасыды.

Казбек кёб джылланы джаш тёлюню тутушургъа юретиб тургъанды.

Марада спортну айнытыугъа кёб къыйыны киргенди.

2008-чи джыл 4-чю октябрда Огъары Марада уллу джангы спорт залы бла спорт школа ачылыб, аннга Казбекни аты аталды, мемориал къангасы да салынды. Ол къууанчха КЧР-ни президенти Б.Эбзеев, правительстводан тамадала, Къарачай району администрациясыны тамадасы Э.Салпагаров эмда башхала келген эдиле.

Ай медет, Казбек джашлай, замансызлай ажымлы ауушханды. Джандетли болсун!

ТАУЛУ ТУЛПАР СЕИТ-УМАР

Ат – эркишини кѳанаты.

Нарт сѳез

Малланы джая, кѳзлеу суулагѳа

Мен ашыкѳмайыш барама...

деб, тауушун бек чыгѳармай, сабыр-сабыр джырлайды тѳбени башында олтуруб тургѳан, уллу, кѳарамлы адам. Ёрге туруб джамчысын юсюне кѳаблайды да, онг кѳолу бла кѳзлерине кѳлекке этиб, кюн батхан джанына да бир кѳараб кѳояды. Кѳатында кесича кѳарамлы аты, тѳбен джанында «Красногор» совхозну кѳой сюрюую отлайдыла. Отлау алапатды. Былайда болмагѳан ханс джокѳду дерчады. Аны ючюн болур, хауа былайда бек тазады, адамны санлары джентил болады. Кѳойчуну аты кѳатындан узакѳ кетмейди. Кетсе да, «Мальчик» деб чакѳыргѳанлай, чабыб кѳатына келиб кѳалады. Кимди ол огѳурлу чабан? Аны юсюнденди бу кѳысха хапар.

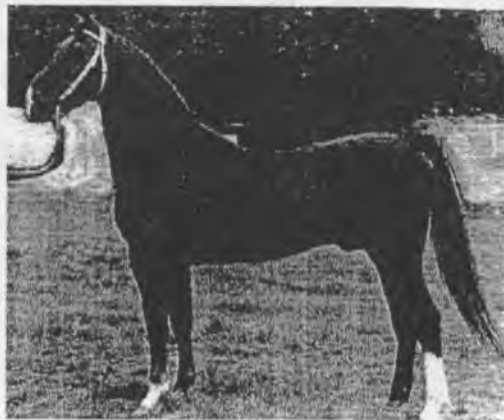
Айбазланы Аубекирни джашы Сеит-Умар 1927-чи джыл туугѳанды. Аллах берген джашау болджалы 73 джыл болгѳанды. Джаш заманында кѳчтюнчюлюкню кѳыйыш джылларын сынагѳанды. 1957-чи джыл миллети бла бирге Кавказгѳа кѳайтханында, Джѳгетей Аягѳы районода Важный элде, андан сора кѳб джылланы Красногорка станседе джапагѳанды. Совхозда кѳойчу болуб ишлегенди. Иги ишлегени ючюн, кѳб кере саугѳала алыб тургѳанды совхоз тамадаладан.

Юч джаш бла эки кѳызны ѳсдюргенди. Мен Сеит-Умарны эки кере кѳргенме. Ол мийик, саубитген, чырайлы адам эди. Аны атны кѳлтюргенин мен важныйчиледен, сарытюзчюледен, красногор-

качыладан эшите тургъан эдим. Толуракъ хапар билир ючюн, Къарачай район милицияда ишлеген джашы Халит бла ушакъ этдим.

Сеит-Умарны хыйлалыкъсыз таза къара кюч бла этген оюнлары кѣбдюле. Аладан экисин айтайым: Сеит-Умар атны кѣлтюрюб, тойда тебсеген оюну болгъанды. Бир джолда атны юсюне да бир суйген тенгин миндириб, ат бла бирге кѣлтюрюб, тойда тебсеб тебрегенди. Атны юсюнде тенги чам этиб, бу менге кюеу болады, мени асыры сыйлагъандан атым бла бирге кѣлтюрюб барады, дегенди. Сеит-Умар: «Огъай, джамагъат, айыб этмегиз, бу мени джашчыгъымды, ат да аны оюнчакъ атчыгъыды», - деб къашына салгъанды. Тойдагъыла кюлгендиле. Бир джаш а: «Джашынгы оюнчакъ аты быллай эсе, керти аты къаллайды?» - дегенди. Адамла анга да ышаргъандыла.

Экинчи хапары быллайды: Бир нѣгери да, Сеит-Умар да «Газ - 53» бортовой машина бла бара тургъанлай, машина кюртге батады. Не ары, не бери тебмей тохтайды. Алайда болушурча техника кюч болмайды. «Таукел тауну аудурур», дегенлей, Сеит-Умар арам-къарам этмей, машинаны арт джанындан кѣлтюрюб, 180 градусха айландырыб келтириб салады, машина чыгъыб кетеди.

ТУУГЪАН ТУЛПАР

Атны игиси кѡбакъда болур,
Адамны игиси джомакъда болур
Нарт сѣз

Аргуянланы Батырны джашы Туугъан бусагъатда курорт-Тебердиде джашайды. Ол 1916-чы джыл туугъанды. Акъыл-палыкъ болгъан замандан башлаб, къара ишни кѡйсусындан да кѡачмай, ишлеб тургъанды. Спортну кѡачан да бек сѡйгенди: штанга

бла кюрешгенди. Турникде алапат, уста ойнаганды. Ёчешсе, эришсе, атны, ёгюзню да кёлтюргенди. Таукел адам болганды. Кёчгюнчюлюкде Къыргъызстанга тюшеди Туугъан.

Джашахан элингден тышына чыгъаргъа болмагъан комендантны къаты заманды.

Туугъан, комендант бла иги шох болганы себели, пропуска алады да, Къыргъызстандан Къазахстанда джашагъан джууукъларына къонакъгъа барады. Ол элде Къаратай деб бир къазахлыны талай джылны сабийи болмай туруб къатыны джаш табады да, анга байрам этиб башлайды. Ала сабийини бек сюедиле. Тюрлю-тюрлю оюнла этедиле. Тепсегенни, джырны къутуртадыла. Кёкбар береди. Тутуш башланады. Тегерек джыйылгъан адамланы ортасына Орунбек деб бир мазаллы къазахлыны чыгъарадыла. Къаратай аны къатына барыб: «Бу бизни областны чемпионуду, муну бла тутушурукъ бармыды? Ёчге ат багъасы ачха салынады», - дейди. Чыгъаргъа киши базмайды. Джууукъ джетген джаш Туугъанга: «Джыгъылсанг, джер кёлтюрюр, чыкъ», - дейди. Туугъан чыгъады. Туугъан уллу адамды, ол бири уа андан да уллуду. Ала къол тутадыла, бир-бирине сынаб къарайдыла. Туугъанга чыкъ деген джууугъу, чыкъ дегени ючюн, сокъранган да этеди. Тутуш башланады, алай а кёбге бармайды. Туугъан аны тобукъгъа алыб, не да джансюекге алыб кёлтюрюб кюрешмейди, ишден чалыб, къарт эмен терекни аудургъанча аудуруб, тюз сыртындан салады.

Къаратай ачханы бериб:

- Джигит, ма ол атны кёлтюрюб беш-алты атлам атласанг, ол сеники болады; - дейди, арлакъда тагъылыб тургъан атны кёргюзюб.

Туугъан атны кѣлтюрюб, айтылгъандан эки-
юч кереге узагъыракъ элтиб салады.

Къаратай:

- Джангы туугъан джашчыгъым сенича бир
тулпар джаш болсун, - деб, Туугъанны кѣолун тутуб,
кѣлтюрген атына миндириб ашырады. Туугъан атны
ол элде огъуна сатады, анга не кѣзю къараса да.
Пропускада джазылмагъан эди да, бир республикадан
бир республикагъа иерик тѣол эдиле. Алай бла Туугъан
эки атны багъасын эки хурджунуна салыб къайтады
юйюне.

Бу 1949-чу джыл болады. Ол джыл таулу
тулпаргъа битимли джыл болады.

Туугъан Къыргъыз ССР-ни чемпионун
джыгъады.

Туугъанны юч джашы барды. Уллусу бла
гитчеси К-Тебердиде, ортанчысы Къарачай шахарда
джашайдыла. Туугъанны 86 джыл болгъан гитче
къарнашы Зекерья да Къарачай шахарда джашайды.
Хапар андан джазылгъанды.

Аргуянланы Туугъан
Кавказында туугъанды.
Къара кѣчгюнчюлюкде
Онтерт джылны тургъанды.

Джашауну кыйын чархын
Деменгили бургъанды.
Къыргъызны чемпионун
Тюз сыртындан ургъанды.

АБУХАСАН

... ол (халкъ) биргесине эм багъалы,
эм иги затны къалдырады
М.И. Калинин

Орта Азия бла Къазахстанда арт 100 джылда болмагъанча къаты къыш болады. Асыры сууукъдан джер-джерде малла, адамла ёледиле. Джаш болуб эсимдеди, 12 адам бара тургъанлай, машиналары бузулуб тохтаб къалыб, танг атаргъа, барысы да

бузлаб, кырылыб кыалган эдиле. Февраль а кыачанда эм суукъ айгъа саналады.

Ма ол суукъ кыш, 1951-чи джыл 16-чы февралда Кыргызыстанда Багыатырланы Анзорну джашы Абухасан туады. Ол, тенглеринден эсе бойлуракъ, кючлюрек болуб ёсюб башлайды. Кюнден кюннге кюч ала ёсе барады. Артда уа деменгили кыш туугъаныча, деменгили адам болады. 1969-чу джыл орта школну бошагъандан сора, окъургъа кириб, 1974-чю джыл Орджоникидзе шахарда ГСХИ-ни джетишимли бошайды. 1974-75-чи джыллада аскер кюллугъун тындырады. Андан кыайтханлай, ол джыл огъуна Кырачай шахарда конденсатор заводда инженер-конструктор болуб, ишге джарашыб, 15 джыл ишлейди. Ол бёлюмде конструктор болуб Абухасан бла бирге бу тизгинлени автору да ишлегенди. Абухасан 1990-чы джылдан башлаб, армспортну юретиучю устазы ишни бардырады. 1998-чи джылдан бери Кырачай шахарда физкультура бла спорт комитетни тамадасыды. Абухасан юретиучю – устаз болуб ишлеген джылларында миллетибизге кёб игиликле этгенди. Ол юретген джашла бла кызыла кырачайны атын Европагъа, бютеу дунягъа игилик бла айтдыргъандыла. Ала кёбдюле. Мисалгъа тёртюсюн айтмайым: Сарыланы Руслан 2 кере 100 кг дери ауурлукъда дуняны чемпиону, бир кере да дуняны абсолютный чемпиону атны алгъанды. Алай бла 3 кере дуняны чемпиону болгъанды. Чагилланы Темурлан 2 кере дуняны чемпиону, бир кере Европаны 2-чи призёру атга ие болады. Кызийланы Люаза Европаны чемпиону атны, дуняны чемпионатында 3-чю орунну алгъанды.

Алыракъда айтдым, ала кёбдюле деб. Барын да айтсакъ, Европа бла дуняны биринчилиги бла чемпионатында 60 аслам медаль алгъандыла.

Кёб джылланы мындан алгъа, шо, кырачайлы адам дуняны чемпиону болуб бир кёрсем, дей эдим.

Энди уа шукур Аллахха, чемпионларыбыз кёбдюле.
Машалла барысына да!

Абухасанны спортда кесини джетишимлери да аман тюлдюле. 9-чу классда окьугъан заманында, 80 кг штанганы бир кьолу бла рывок этгенди. Атны джерден ёрге айыргъанды.

СССР-ни заманында, 1986 джыл миллет спортан (32 кг гирни атыу, ташны атыу, кьол ташны атыу) бютеусоюз чемпионатда абсолютный чемпион болгъанды. Аны юсюнден Алботланы Альбертни «Красота и сила» деген китабында джазылады. Абухасан Кьобанны джагъасында бир мазаллы кьобан ташны 50 метрге элтиб салгъанды. Аны Абухасан айтханча, тутуб, алкьын киши кёлтюралмайды.

Абухасанны адамлыгына, ишленмеклигине, халисине адам сёз табмаз. Абухасаннга, Русланнга эмда алача джашларыбызгъа Аллах кийик саулукъ, узакъ ёмюр берсин.

Устаз, шекирт – чемпионла,
Барысы алтын кьоллула,
Энтда хаман алагъа
Аллах берсин ашхы джолла.

АЗРЕТ

Эр эришсе, эки болур
Нарт сёз

1923-чю джыл Джазлыкьда Батчаланы Юсюпню юйдегисине джашчыкь тууады. Аны атына Азрет атайдыла. Тири джашчыкь кюнден кюннге ёсюб,

айныб башлайды. «Атагъа ушаб, ул тууар, анагъа ушаб, къыз тууар», дегенлей, гитче заманында огъуна Азрет атасыча, къарыулу адам боллугъу билине башлайды.

Къызыл кёпюрню агъач кёпюр заманында бир джанын кёлтюрюрге керек болуб, талай адам кёлтюралмай тургъанлай, Азретни атасы Юсюп джангыз кеси имбашы бла кёлтюрюб алгъанды. Юсюп Къумушда биринчи колхозну къурагъанды. Аны председатели болуб ишлегенди юйдегисин да Къумушха кёчюргенди.

Алай бла андан сора Азрет къумушчу болады. Эл школну окъуб бошайды. Джылы джетиб, аскер къуллукъгъа чакъырылады. Аны бошаргъа, Ата Джурт къазауат башланады да, ары кетеди. Санын-джанын аямай, Ата Джурт ючюн къазауат этеди. Кърал саугъала алады. Джаралы болуб, ызына ашырылады. Келсе, элде киши джокъ. Къалгъан къарачай элле да къуу-шуу болуб тура. Хапар биледи, адамларын излеб Азиягъа джол тутады. Пахта-Аралда, Къыбыла Къазахстан областда юйлерин табады. Анда окъуб зоотехниклик билим алады. Пахта-Арал мамукъ хазырлагъан пунктда отдел сбытаны тамадасы болуб ишлейди. 1956-чи джыл Палина деб къазах тиширыугъа юйленеди. Палина врач-терапевт болуб ишлегенди.

Азрет, ауурлугъу 125 кг болгъан узун адам эди. Спортну бек суйгенди. Ол элдеде къол таш атаргъа аны киши озмагъанды. Тутушда киши сыртын джерге салмагъанды. "Он часто боролся, всегда побеждал", дейди юй бийчеси Палина. Азрет бир кере циркде айю бла тутушханды. Айюню кёлтюрюб алыб, джерге ургъанында, табсыз таууш этдиргенди. Тыш къралдан

келген Франгут деб бир гёджебни да джыкыгъанды. Алай а ол Америкаданмы, Англияданмы, Францияданмы келгенди, аны тюзетиб айталмайды Палина. Спорт джаны бла ишлерге Азретни Алма-Атагъа чакъыргъандыла, анасы иерге унамагъанды. "Ана кёлю балада..." идегенлей, неден да баласы кез туурада турса суйгенди.

Азрет миллетин бек багъалатханды. Мадаргъа кёре, болушхан да, джакълагъан да этгенди. Къарачайлыла кёбюрек болуучу бир базарчыкъда башха миллетден талай атлы атла бла кириб, адамлагъа ат ёшкон уруш этдириб, къамчилени, хунутланы чакъдырыб, адамланы къыйнай тургъандыла.

Биягъыла бир кюн алай этиб тебрегенлей, Азрет кёреди да, джетиб бирин атдан тартыб бери алыб, аны таякъны тутханча тутуб бирсилени сопалаб тебрейди. Атлыла алайдан тас боладыла, андан сора ол оюнларын тохтатадыла.

1957-чи джыл къарачайлыла Кавказгъа кечген заманда, бир къарачай юйдеги "Зис-5" маркалы машинагъа хапчоклерин джюклеб келе тургъанлай, машинаны бир арт чархы батыб, алты-джети адам чыгъаралмай тургъанларына келеди Азрет. Плашын тешиб, мен да бир керейим, деб, имбашы бла келтюрюб чыгъарыб джибереди. Тергеуге кере, тоннагъа джууукъ ауурлукъну кёлтюргенди Азрет. Аны Батчаланы Ёска керюб тургъанды. Ёска бусагъатда Къарачай шахарда джашайды. "...джигит туугъан джерге", дегенлей, Азретни джюреги туугъан джуртуна тартады. 1966-чы джыл юйдегиси бла бирге Кавказгъа кёчюб келеди, Къарачай шахарда тамал салады. Азрет "Къумуш" совхозда директорну орунбасары, Палина поликлиникада врач-терапевт болуб ишге джарашадыла. Къазах ССР-ни биринчи

секретары Д.А. Кунаев Азретлагъа къонакъгъа 2-3 кере келгенди. Азрет аны Доммайгъа, Архызгъа, минводлагъа элтиб джер-суу кергюзгенди. Кунаев бизни джерлени бек джаратханды.

БАЙЧОРАЛАРЫ

Бачораланы Бучайны джашы Хаджай Тебердичиди. Ол, айюча къарыулу, мазаллы адам болгъанды. Бир кюн тоб арбагъа агъач джюклеб алыб келе тургъанды. Тикни ёрге айланыб бир кесек баргъанлай, бир ёгюзю тарталмай, тохтаб къалады. Хаджай, чархны артына таш салады, тарталмагъан ёгюзню арбаны артына тагъады, кеси аны орнуна джегилиб ,боюнсха ачитмаз ючюн бёркюн бойнуна салыб, къатында ёгюзге да чыбыкъны джетдире, арбаны тартыб тикден чыгъарыб кетеди.

Хаджай стампулчула бла бирге Тюркге кетгенди. Анда къартлыкъгъа дери джашагъанды.

Байчораланы Окъубну джашы Рамазан (чам аты Джыкгырды) бек къарыулу адам болгъанды. Заманында, тутушуб киши аны сыртын джерге салмагъанды.

Рамазан кеме бла къайры эсе да барлыкъ болады. Ол, ат бла чабыб джетерге, трапны алыб, кеме кетиб тебрейди. Бу, къол булгъагъанлыкъгъа, эс бёлмейдиле. Рамазан миниб баргъан бешли аджирин кёлтюрюб, арыбери элтгенинде, кемени капитаны:

-Трапны салыб ол адамны бери миндиригиз!- деб буйрукъ бергенди.

ДЕБОШ

Ат кьамчиден кьоркьар,
Эр намысдан кьоркьар.
Нарт сёз

103 джыл джашагъан Тебен Тебердичи Блимгъотланы Хасанны айтхан хапарларына тынгылагъан адамдан Батчаланы Дебошну юсюнден бу хапарны джазама. Ол заманда алайлада бир юй да болмагъанды, киши да джашамагъанды. Батчаланы Дебош Тебен Теберди болгъан джерде маллары бла дорбунда тургъанды. Ол бек мазаллы, кьарыулу адам болгъанды. Чубур шкогундан атхан огъу джерге тюшмеген, уста мараучу болгъанды. Гулоч таягъы да кесича уллу болгъанды. Учунда муджурасыны ичи гырын болгъанды. Анга юч литр чакълы суусун сынйыннганды. Ол кёб джылланы Ростов сахарны музейинде сакъланнганды. Артда не болгъаны белгисизди. Гулоч таягъыны башы айры болгъанды. Таякъны джерге чанчыб, малны анга тагъыб сойгъанды.

Дебош бир кюн таягъын джерге чанчыб, анга кьызишекни (кьочхаргъа кьошулмагъан ишекни) тагъыб сояды. Кьартла айтыудан, аллай малны джауорун кьалагъы эм тюз кергюзеди. Этни биширеди. Алыб джауорун кьалагъына кьарайды. Анда, дорбун оюлукъду, эки негери бла бир адам сени ёлтюрюрге келликди, деб чыгъады. Дебош эрлай малларын дорбундан бери чыгъарады. Олсагъатлай дорбун "дюнг!" деб ичине оюлады. Дебош ёзенни ёргерек барыб кьош салады.

Бир кюн Тау Артындан мунуча бир мазаллы адам эки негери бла келеди. Аны нек келгенин сормагъанлай биледи, билсе да, кьой кесиб кьонакълыкъ этиб, апатыб-ичириб джатдырады. Кеси сагъыш этеди: керти, тюз кьонакъ болса, кьонакъча кёрюр эдим, бу а мени ёлтюрюрге келгенди. Джауну аягъан джаралы, деб бош айтылгъан болмаз. Ол меннге этерикни мен анга этмесем боллукъ тюлдю, деб, ол акъылгъа бегиб тохтайды. Гулоч таягъын алыб, ала джатхан джерге барады. Ай джарыкъда бу аланы ачыкъ кёреди. Ол деу кёзлерин ачыб, ёрге тура башлагъанлай, Дебош таякъ бла аны башына урады. Ол секириб ёрге турады. Бу экинчи ургъанлай, ол энгишге олтурады. Ючюнчю ургъанлай, артына аууб ёледи. Бир-си экисин бирер къакъгъанлай битдиреди.

Арадан кёб джылла ётедиле. Алайлагъа элле тюшедиле. Дебош Огъары Тебердиде джашайды.

Чегетде отун эте барыб, адамла бир мазаллы, керти мазаллы адам баш сюекни табадыла. Келтириб 100 ден атлагъан Дебош аккагъа кёргузедиле. Дебош, ой пасыкъ, андан бери энтда чиримей тургъанына къара, деб сейирсингенди. Баш сюек болгъан джерде базыкъ бут сюек да табылгъанды. Аны узунлугъу метрге джууукъ болгъанды.

Батчаланы тулпар Дебош
Ачыуланмагъанды ол бош.
Малла бла къазакъ чыгъыб,
Дорбунда салгъан эди кьош.

Сайлагъанды дорбун ичин
Болгъанд уллу къара кючю
Атын Джерде айтдырырча,
Тауну орнундан тайдырырча.

КЛАССИКА УТУШНУ УСТАСЫ

Онглу иште танылыр...

Нарт сёз.

Эллинчи джыллада классика тутушта къарачайлы болуб Байрамукъланы Назирден онглу адам болгъан болмаз, эшта. Мен аны къалай кёргеними айтайым.

Школда окъуй тургъанымы кьоюб Джамбул сахарда автошколагъа окъургъа кирген эдим. Анда окъуй тургъанлай, бош заманымда стадионда тутушургъа юренирге да барама. Эркин тутушну секциясына джюрюйме. Алай уллу да болмагъан, башында шляпасы, юсюнде джангы костюму бла бир адам бир-бирде келиб, бизге бир кесек къарай туруб кетиучен эди. Мен аны хазна сёлешиб да кёрмегенме. Стадиону администрациясында ишлеген адам болур, деб акъылтым алай эди. 1956-чы джылны джай заманыды.

Бизни юретиучю чечен джашды. Ол бир кюн, ол келиб кетиб къалычу джашны юсюнден былай айтхан эди. «Ол Байрамуков Назирди. Классика тутушну устасыды. Ленинградда СССР-ни биринчилиги ючюн баргъан эришиуледе, финалда очкола бла хорлагъанында, судьяла джан басыб, биринчи орунну ол бирсиге бериб кьойгъандыла...»

Кёб турмай, Джамбул областны биринчилиги ючюн эришиуле бардырылдыла. Анда Назирни тутушханына къараб тургъан эдим. Тутхан – тутханын чыртда кыйналмагъанлай джыгъыб бара эди.

Назир дин тутхан адамды. Бусагъатда Ючкекенде джашайды. Аллах буюрса, мен Назир бла тубешиб, джашауундан толуракъ хапарлы болургъа муратым барды.

БАШЛАЛАНЫ МАГОМЕТ

Адамла эталмазлыкъ зат джокъду
Гораций.

Сабий заманымдан, джаш заманымдан хапар айтырыкъ болсам, ол джылларым анда ётгени себебли, Къзахстаннга джет-мей болмайды. Джамбул областны Тёбен Талас районунда "Крупская" колхозда джашай эдик. Атам кьойчуду. Мен атам бла бирге кьошда туруб, алайдан 4-5 километр узакълыкъда школгъа джоруй эдим. Ючюнчю классда окъуйма. 1948-чи джылны джазыды.

Бизни кьошубузну къатында колхозну тракторлары болуучан эдиле, джазгъы сабан ишлеге чыкъгъандыла да, тракторланы аны ючюн алайда кьоюб кетедиле. Эркиши сабий къачан да техниканы суйген адетиди. Мен заманым болгъанлай, барыб алагъа къарар-гъа бек суйеме. Бир кюн барыб, алай къараб турама. 5-6 тракторист бардыла. Экиси къарачайлыладыла, бири чеченли, кългъанла къзахлыладыла. Бригадир да аладанды. Бир къарачайлы тракторист Башлаланы Магометди. Элде да хоншубуз, арабызда къуру эки юй барды. Магомет мазаллы, къарыулу, токъбет, сабырлы, огъурлу, ишни суйген джашды. Ол не затны да ашыкъ-бушукъ, оюмсуз этмейди. Гитче эгечи мени бла бир классда окъуйду. Экинчи къарачайлы трактористни аты эсимде тюлдю. Ол Магометге:

-Алан, Магомет, бригадир мени ол айгъа иш кюнюмю аз джазгъанды. Айтханымда тюзетирге унамады, урсам, сюдге берликди. Къалай этерге билмейме, - деди.

Магомет анга:

-Дженгиллик этме, сютю айраны да керек тюлдо.
Джанынгы кыйнама. Бир мадар этербиз, - деди.

Сагъыннганынг босагъада, дегенлей, Аширбай бригадир келди. Магомет экинчи къарачайлыны тракторуну къатына барды. Аширбайны чакъырыб:

-Тракторну къараллыгъы барды да бир кесек бери тюзетирге керекди. Мен ёрге кёлтюреим да, Сиз ол къангачыкъны чархны тюбюне бир салыгъыз, - деб ХТЗ тракторну аллын ёрге кёлтюрдю. Къаргъаны бир кёзю окъда, бир кёзю... дегенча, Аширбай асыры джунчугъандан, Магометге да къарай, къанганы джерден алалмай, экинчи узалыб алай алды, джетдириб чархны тюбюне салды. Магомет тракторну энгишге ийди. Бригадир анга:

-Бу ауур затны къалай кёлтюралдынг? - деб сейирсинди.

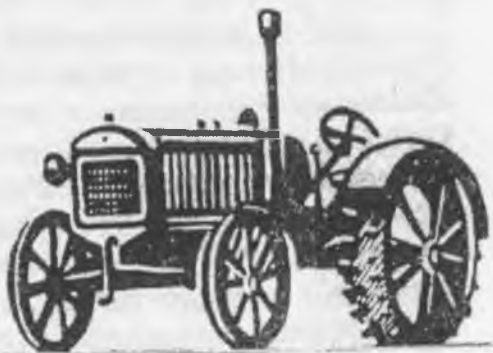
Магомет анга:

-Мен муну тракторун тюзетдим, Сиз да джашланы ин кюнлерин тюзетирсиз деб ышанама, - деб кесини трактору таба джанлады.

Юч кюнден сора, ол джаш Магометге кеси къараб тургъанлай, ин кюнлери тюзетилгенлерин айтхан эди.

Магометни

кючю-къарыуу
Аллахны бергени
эди ансы, хорлаб
адамны джюрегин
кыйнамайым деб
эте болур эди, спорт
бла кюрешген адам
тюл эди. Заманы да
бола болмаз эди,
эшта.

МУДАЛИФ

Токъмакъны кёкге не къадар мийик кёлтюрсенг,
Джерге ол къадар терен кирир.
Микеланджело.

1927-чи джыл Учкуланда Биджиланы Хамзатны джашы Мудалиф тууады. Анга Биджилары да, Сыспагъарлары да къууа-надыла. — Анасы Сыспагъарладанды да (Биченчиладан), эгечден туугъан келсе, юйню ара багъанасы кымылдар, деб ана джаны аны ючюн къууаннгандыла. Саулукълу таулу джанчыкъ дженгил баргъан заман бла бирге дженгил ёсюб башлайды. 16 джылында кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъын сынаиды.

Къыргызстаннга тюшеди, аллай къыйын джашауда чыныгъа, къараб къарагъынчы, ёсуб, мийиклиги эки метрге джете деменгили, къарыулу джаш болады. Темирчи болуб ишлейди. Кебюсюне чёгючню къоуб темирлени токъмакъ бла тюйе, санларын андан да бек чыныкъдырады.

Кесине базгъан бир мазаллы къыргызлы Мудалифге сз джетдире тургъанды. Къыргызлы бир кюн тюйеге миниб келиб, биягъынлай тилин "чайнайды". Къыргызлы да юсюнде тургъанлай, Мудалиф тюйени келтюрюб, арлакъгъа элтиб салады, келгенинг таба бар, дейди. Аны гаражда адамла кёредиле. Ол кюнден сора къыргызлы тилин тюзетеди, къайда тюбесе да аллына барыб, Мудалифни къолун эки къолу бла тутуб саламлашыучу болады.

Мен къарачай тулпарланы, гёджеблени юслеринден иги кесек хапар джыйгъанма. Тюйени келтюрген бу биринчи адам болду. Орта тюйени ауурлугъу тоннадан кем тюлдю. Аны адам кёлтюрдю дегеннге ийнаныргъа боллукъмуду? Боллукъду, къарыу болса. Мисалгъа: талай джылны мындан алгъа Москвадан телевидение бла В. Дикулни тоннаны (Волганы) кёлтюргенин кёргюзе эдиле. Дунияда эм къарыулу адамды, дей эдиле. Андан да асламыракъ-кёбюрек келтюрген Мудалифни уа тар тогъайдан сора киши да билмейди, киши да эшитмейди.

Къарачай шахарда джашагъан къызы Зайнеб айтханнга кере, къол таш атыудан, белден тутуб тутушуудан ол айланнган, ол джашагъан джерледе Мудалифни адам хорламагъанды.

1957-чи джыл Мудалиф миллети бла бирге Кавказгъа къайтады. Алтмышынчы джылланы

биринде, Кёл джагъада тилеб Мудалифни бир гёджеб
бла тутушдурадыла. Мудалиф ол гёджебни ёрге
кёлтюрюб, билеклерин тюзетиб, кёнденен тутуб
тургъанды. Сюдю: джыкъ, джыкъ, дегенди. Мудалиф:
да ачитсам а, дегенди. Сюдю: сыртын салмасанг
джыкъгъаннга саналлыкъ тюлдю, дегенди. Алай
айтханында, Мудалиф ол гёджебни сыртын
айландырыб джерге акъырын салгъанды.

Мудалиф не юйде, не тышында кесини юсюнден
хапар айтыргъа излемейди. Ол аны махтанганнга
санай болур, эшта Мудалиф темирчилик ишинде
пенсиягъа чыкъгъынчы ишлегенди. ишлеген
джеринден махтау къагъытла, ачха саугъала
берилгенлей тургъанды. Хурмет Къангадан сураты
тюшмегенди. Кърал оюлгъандан сора аллайдан
алынган картын мен да кёрдюм. Урунууну
Ветераныды. 90-чы джыллада барыб хаджи болуб
келгенди. Бусагъатда Терезеде джашайды. 4 джашы
бла 2 къызы барды: Джашарбек, Борис, Хаджи-Даут,
Хаджи-Мурат, Фатима, Зайнеб. Уллу джашы
Джашарбек кесине ушайды, тулпарды.

Тюйюб къызгъан темирни
Разы этдинг элинги.
Игиликди билгенинг.
Деменгилид билегинг.

Атханса къол ташланы,
Тынч озгъанса джашланы.
Кёлтюрюб тюйе мыжыгъын,
Тюзетдинг джауну къылыгъын.

МУРАТЫНА джетген МУРАТ

Эр эли ючюн туады.
Нарт сёз

Биджиланы Солтанны джашы Мурат онтёрт джылны Орта Азияда турганды. Бу кысха хапар андан башланады. Мурат Къыргъыз ССР-ни Фрунзе областында Стретинка деген элде джашагъанды. Тракторист болуб ишлегенди. Бир кюн ишге баргъанлай, алайдагыла: "Ма келди, келди" - дегендиле. Аланы алай бошуна айтмагъанларын Мурат ангылагъанды. Ала ёчеше тургандыла. Къыргъызлы:

-Базманда чекдик, 700 кг болду, сора къалай кёлтюрлюкдю? 100 килограммны да хар адам да кёлтюрюб баралмайды, - дейди.

Къарачайлы:

-Кёлтюрлюкдю. Бу сен тюлдю, Кавказ айюдю, - дейди.

Ала Муратха не ючюн ёчешгенлерин айтадыла, бир кёлтюрюб кёр, дейдиле.

Мурат барады да, ала айтхан ХТЗ тракторну ал джанын ёрге кёлтюрюб, болдуму, деб соруб, акырын ызына салады. Алагъа да, "Энди ёчешгенни къоярыкъ болурсуз" дейди. ХТЗ тракторну ауурлугъу Мурат айтхандан асламды. 1948-чи джыл чыкыгъан справочникде ХТЗ ны ауурлугъу 3011 кг деб джазылады. Алай эсе, ал джаны 900 кг боллугъуна ишек джожъду.

1957-чи джыл Мурат туугъан джуртуна къайтады.

Бир кюн келе-келиб, Къарачай шахарда Советлени Юйюню аллында кѣб джыйылгъан адамланы кѣреди. Алайда башха республикадан келген гѣджебни джыгъарыкъ адам табылмай тургъанын айтыб, Муратны таныгъанла, чыкъ, дейдиле. Мурат, сѣз да салмай чыгъады, гѣджебни джыгъады, джыйылгъан шахарчыланы къууанч тыбырлы этеди.

Коста-Хетагуров элге тышындан тутушургъа деб юч гѣджеб келедиле. Ала бла тутушдурургъа бизникиле Муратны чакъыра-дыла, Мурат барады. Джонулгъан стакан бла бир аракъыны тартыб: "Мотор от ала башлады, къызар ючюн, энтда бир-экичик къуюгъуз", - дейди.

Айтханын этедиле. Алай бла Мурат юч стаканны тартады, бир-бири ызындан юч гѣджебни сыртларындан салады, къарачайлыланы энтда бир къууандырады.

-Мурат, спорчугъа ички джарамайды, сен къалай ичесе?-деб соргъанымда, ол:

-Да, менге джарайды, -деб къойду.

Муратны юсюнден кѣб хапарла айтыргъа боллукъду, алай болса да, аны къаллай адам болгъаны бу тизгинле бла ангылашына болур.

Бу хапар 2004-чю джыл 27-чи январда Муратны кеси айтхандан джазылгъанды. Артда талай адам да айтдыла аны хапарларын. Мурат бусагъатда Огъары Тебердиде джашайды. 84 джылына кѣре Саулугъу игиди, кеси тириди. Энтда аллай бирни тирилей джашарлай кюч Аллах берсин.

БОТАШЛАРЫ

Къарнаш айтырын да къоймаз, бет да джоймаз.
(Халкъ айтыу)

Боташланы Хусинни 7 джашы бла 4 кызы болгъанды.

Ортанчы джашыны аты Сымаил, кичисини аты Шама болгъанды. Сымаил тутуш бла къорешмеген, тынч адам болгъанды. Шама иги гыртчы джаш болгъанды да, къарнашларын, тенглерин, хоншу-тийре джашланы тутушуб джыгъа тургъанды. Ол заманда Джёгетей базарда джашла тутушхан адет болгъанды. Аны эшитиб, Шама: «Тейри, - Джёгетей базаргъа бир тюртюллук эдим,» дей тургъанды.

Бир къон джол чыгъыб, Сымаил бла Шама ёгюз арба бла Джёгетей базаргъа барадыла. Анда бир мазанкой 3-4 джашны джыгъады. Энди муну бла тутушурукъ бармыды дегенлей, Шама чыгъады. Мазанкой Шаманы да джыгъады. Шама, аягъым тайды деб разы болмайды да, экинчи кере тутушадыла. Мазанкой дагъыда джыгъады. Аны алай кёргенлей, тынчны тебгени къыйын дегенча, тамам ачыуланыб, Сымаил чыгъады. Мазанкойну «Дюн!» деб сыртындан салады. Дагъыда экеуленни джыгъады. Ызларына къайтыб келе, Шама салкъын болады :«Шо, Сымаил, мени джыгъылгъанымы кишиге айтмазса да,» деб тилеб келгенди. Ол къонден сора, Шама Сымаилны айтхан джумушун суйсе, суймесе да этиб тургъанды.

БИДЖИЛАНЫ ЮСЮП

Кюч атасын танымаз
Нарт сёз

Биджиланы Данакайны джашы Юсуюню джашау джолу башхалагъа ушамагъан сейирликди. Ол 1916-чы джыл Учкуланда туугъанды. Уллу Ата Джурт къзауатны аллындан ахырына дери, башхача айтсам, 1941-чи джылны июнь айындан 1945-чи джылны май айына дери къзауатда болгъанды. 103-чю Къызыл байракълы ОЛМБ-ни пантанеринде болуб къзауат этгенди. Къзауатда этген джигитлиги ючюн кёб

медалла бла саугаланнганды: "За победу над Германией", "За взятие Будапешта", Венгрии, Румынии, Польши...

Юсюп 1945-чи джыл 24-чю июнда Москвада Хорламны Парадында баргъанды. Ары уа къазауатда джетишимлеринден сора да сюеги 1,70 метрден кем болса, иймегендиле. Юсюпню мийиклиги уа 1,90 метр балгъанды. Тюсю, "Къара" тамгъабызны къыйынлыгъындан ол парадда къарачай халкъдан алай кёб адам бармагъанды.

Андан сора Юсюп джууукъларын, миллетин излей, Къазахстанга барады. Джамбул областда Чуу районну Новотроиск элинде джууукъларын табады. Кавказгъа къайтхынчы анда джашайды, урунады.

Бир кюн Юсюп юйюне къайтыб келе, ауур атлетика бла кюреше тургъан джашны кёреди. Тохтайды.

Джашха:

-Штанганы дискаларын барысын да салчы, - дейди. Джаш дискаланы салады.

Юсюб джашха:

-Энди келтюраллыкъмыса? - деб сорады.

Джаш:

-Энди уа муну кёлтюрюрге бек къараулу адамны кючю джетерикди, - дейди. Юсюп джашха, тут эки къолунг бла грифни ортасындан, деб тутдурады, штанганы джаш бла бирге ёрге кёлтюрюб, бир кере тегерек да айландырыб, помостха салыб кетеди. Джаш барыб юретиучюге айтханында, ол: "Не может быть", - дегенди...

Кёчгюнчюлюкню ал джылларында къарачайлыла бла джергили халкъланы арасында бир-бирде тикликле болучан эдиле. Аллай бир тикликде Биджи

улу Юсюпге кёб адам чабады. Багъанагъа тиреб, кьолларын терсине басадыла, онг билегин сындырадыла, кёб адам кёблюгюн этиб. Багъана болмаса, ала кёб болгъанлыкъгъа Юсюпге джукъ эталмазлыкъ болгъандыла. Алай бла, тёрт джылны къазауатда табмагъан сакъатлыгъын алайда табады. Артда онг кьолю ёрге иги кёлтюрюлмегенди. Алай бола тургъанлай да адам ийнанмазлыкъ затла этгенди артда.

Кавказгъа къайтхандан сора Къарачай шахарда джашайды. Джазлыкъда малла тутуб, джай айлада алагъа къарайды. Бир кюн Боря деб бир уллу, семиз ирки келмейди. Ингир ала аны излей барады. Къалын кёкенлени ичинде иркин табады. Ойнаб: "Боря, былайда нек турса?" – деб, сыртына тиеди. Ол Боря болмайды, мазаллы айю болады. Бери айланыб, Юсюпге мыллык атады. Ол, ашайма, деб, бу, ашамайса, деб къазауат башланады, иги кесекни барады. Айю кёкюрегин тырнаб, Юсюпню иги кесек къаны кетеди. юсюнде габырайы болмаса, андан да аман баллукъ болур эди, эшта. Алай болса да, батыр таулу эс ташламайды. Арлакъда тик къая (обрыв) болады. Юсюп артха туракълай, айю алгъа, тебине, джаргъа джууукъ элтеди. Къазахлада тутушхан сагъатда джатаберис деб бир амал барды. Юсюп айюге аны этеди. Аюню ал аякъларындан тутуб, кеси артына сыртындан джерге джатады, тобукълары бла кёлтюрюб айюню кесини башы бла къаядан чынгылгъа атыб джибереди. Аны арлакъда электрочыбыкъланы тарта тургъан ишчиле кёрюб тургъандыла, элде хапар айтхандыла. Бу чот 1968-чи джыл болады. Хапар областха джайылады. Обкомну биринчи секретары Лыжин эшитиб, Юсюпню

чакъыртыб хапар сорады, саугъалагъан да этеди. Кёкюрэгинде табларын да кёреди. Лыжин Юсюпге: "Циркде айю бла тутушхан геджеблени эшитген, кёрген да этген эди. Ол айюлени ауузлары байланыб, тырнакълары кесилиб болады. Ала тынчыпракъла къарыгусузуракъла боладыла. Кийик айюню сауутсуз сенича хорлагъанны эшитмеген эдим", - дегенди.

Бир къылыкъсыз бугъа бауну эшигин чачыб тышына чыгъады. Талай эркиши анга джуукъ барыргъа къоркъадыла. Юсюп джетиб аны эки мюйюзюнден тутады, башын сол джанына, экинчи онг джанына басыб онгун алады, тебериб барыб, баугъа джыйяды. Алай этмесе, адамгъа, сабийге хата этерге болдукъ эди. Аны школгъа джюрюген кесини гитче къызы Ляля да кёрюб тургъанды.

Юсюп бир адамла бла ёчешиб, атны келтюрюб бир километр узакълыкъгъа элтеди. Аны бла ёчешиб ызындан келгенле: "Бу иссиде акъырыныракъ бар, сени джетиб баралмайбыз", - дегендиле.

Биджиланы Юсюп 60 джыл джашагъанды. Тарзан деб бир джашы бар эди, ауушханды. Юсюпню Люба, Фатима, Ляля деб юч къызы Къарачай шахарда толу юйдеги болуб джашайдыла.

Юсюп атыб къаядан энгишге,
Уллубаш айю къалды бешишге,
Чабхандан эсе таулу тулпаргъа
Чабха эдинг атла бла чаришге.

Айю териледенди тонлары,
Темир къыгъачлачады къоллары.
Тарыкъмайды Биджиланы Юсюп
Не тик болса да джашау джоллары.

ДЖАНДЕТНИ ТАШЫ

Бостанланы Джандет Джазлыкъданды.
Джанибекланы Пилялны юй бийчесиди.

Ол джаш заманында узун сюекли субай къыз болгъанды.

Джандетни эки къарнашы, Чагъарланы Махамет, Баболаны Хусей, тёртеулен болуб узунлугъу 9-10 метр¹ болгъан аркъаулукъ илчишни адамны мийиклиги къабыргъагъа ингичге джанын салыб, базыкъ джанын кёлтюрюб салалмагъандыла. Джандет аны джангыз кеси салыб къойгъанды, Джандет, джетишер челек кирген эки къазанны сютден толтуруб, экисин эки къолу бла алыб кетгенди, юсюне джетдирмей.

Юйню къатында таш болады. Аны алайдан хунаны къатына, эки атлам джерге беш эркиши тебериб кючден элтедиле. Хунагъа салалмай, къоюб кетедиле. Аны эслеген болур эди, ингир ала Джандет барады да, тегерекге къараб, адам болмагъанын кёргенинде, адамла абынмасынла деб, ол беш эркиши кёлтюралмагъан ташны алыб хунагъа салыб кетеди. Ол ташха андан сора Джандетни ташы дейдиле.

Джандет кёб джылланы Къобу Башында джашагъанды.

Ол элден адамла айтыудан, Джандет бир кюннге джангыз кеси 40 капнаны къалагъанды. Аны бир эркишида эталмагъанды.

Тулпар эгечибиз керти дунягъа кетгенди. Джандетли болсун Джандет.

ТУЛПАРНЫ джашы да ТУЛПАР

Кючю джетген чалдыгусуз да джыгъар
Нарт сёз

Ташкёпюрчю Гаталаны Хусин къарыгулу, уста тутуша билген гёджеб болгъанды. Ол бир джолда малкъаргъа баргъанды. Бу баргъан элде тутуш болады.

Ары Хусин да кьошулады, тутушургъа чыкьгъанланы барысын да хорлайды. Аны кёрюб турады да, Бёзюланы хан Ботта Хусиннге:

-Мени бир гёджебим барды, аны джыгъа эсенг, кесинг да бий тукъумдан эсенг, кызымы береме, - дейди. Хусин аны айтханына огъай демейди. Хан Ботта гёджебин чакъыртады. Айюча бир мазаллы гёджеб келеди. Асыры уллудан, аны кёкюрегине Хусинни кьулачы джетмейди. Кёб заманны тутушадыла, силдешедиле, кюрешедиле. Къыйналса да Хусин аны да хорлайды. Хан Ботта:

-Сёзюбюз сёз, энди бий тукъумдан болгъанынга кьагъыт келтирсенг, кызымы береме, - дейди Хусиннге. Хусин элине къайтыб, келеди. Алай а аллай кьагъыт алыргъа табыкь болмайды. Бирерине бирер кьой бериб 20 чакълы адамны шагъатлыкь этерге алыб барады. Аланы шагъатлыкьлары бла хан Боттаны кызын алады.

Бир бёлек замандан, хан Ботта Хусиннге бий тюлсе, деб кызын ызына сыйырады. Къызы атасыны ол оноуна разы болуб тохтаб квалмайды. Къарнашы Татлюка бла бирге джашыртын къачыб эр юйюне келеди. Джашай туруб бир джашчыкь табады. Кёб турмай кеси ёлюб къалады. Ёлор аллында джумушчусуна, джашчыкьгъа, къарарса, деб осият этеди. Джашчыкьгъа Махамет деб ат атайдыла. Бу 1892-чи джыл болады. Алай бла Махамет анасын таньмай, ана джылыуун кёрмей, ёксюз ёседи. Аналары башха 4 къарнашы болады: Зекерья, Ачахмат, Юсюп, Мишка.

Махамет акъыл-палыкь болургъа атасына ушаб уллу, къарыулу джаш болады. Ол заманда ташкёпюрчю джашла ишден бош кёзюуде кепюрден узакь болмай, бир тюз талада тутушуб тургъандыла.

Махамет элчи джашланы барысын да джыгыб, кьол ташдан хорлаб тургъанды. Махаметге Аллах кьарыуну ёлчелемей бергенди, дегендиле тенглери. Махаметни кюч-кьарыу оюнлары кёб болгъандыла. Бугъаны не атны кёлтюрюб. Кьобандан ары-бери ётдюргенди, тегерек, тайгъакъ ташлада баргъан кыйын болса да.

Бир джолда джууукъ джетген адамларыны кьошунда кече кьалгъанды. Ингирде инчикден кьар джауады. Кьонакьбайны бауда малла бла бугъасы болады. Махаметни ойнары келиб, танг аласында туруб, бугъаны кёлтюрюб, сыртны ары джанында хоншуларыны бауларына джыйыб, келиб орнуна джатыб кьалады, Кьонакьбай эртденбла туруб малларына кьарай барыб, бугъаны джокълайды. Тегерекге айланыб кьарайды. Адам аякъ ызла бар, тууар аякъ ыз а джокъ. Учуб кетмеди эсе не болду, деб, не айтыргъа билмей, улуу сейирсинеди. Кьошха кириб Махаметге сорады. Махамет, джукъ айтмай, кюлюб турады. Оюн кьонакьдан чыкыгъанын билиб, кьонакьбай да анга кьошулуб, экиси да харх этиб кюледиле.

Къаугъаны заманында чегетде Махаметге джюзген (шальной) окъ тиеди. Джашлай,28 джылында джарыкъ дуниядан кетеди .

Махаметни Балдаш, Балай деб эки кызы болады. Бусыгъатда аланы туугъанлары, туудукълары юйрейб-кёбейб джашайдыла.

Гаталаны Махамет
Аз джашады, ай медет
Тулпарланы танытды,
Тутушханын арытды
Сыртын джерге кьашытды.

ТЕБУЛАНЫ ХАМИТ

Джаш төлюню арасында Россияны 2 кере чемпиону болганды. Абадан төлюню арасында да Россияда 2 кере алтын медалга тыйыншлы болганды. Россиядан тышында да ол кёб тыш къраллада ётген уллу эришиулеге кёшулганды. 2006-чы джыл Лондонда баргъан эришиуледе 3 медалны алыб къайтхан эди. Анда абсолют чемпион да болгъан эди.

Спортда джетишимле кеслери алларына келмейдиле. Аны ючюн кюнде-кечеде да тренировкаланы бардырыб турургъа, эринмезге, махтанмазгъа керекди. Каратэ-вадо-кай спортну кыйын, къркёуулу да тюрлюсюдю. Мында тутушханны тышында аякъ бла, кьол бла да урадыла. Кючлю болмасанг, бу тутушха барыргъа, кёшулургъа джарарыкъ тюлдю. Хамитни бурну сыннганы, чынасы, тобукълары чыкьгъаны болганды. Ёзге, каратэни скойгени себебли бу спортдан кетмейди. Кеси да Къарачай шахарда Кърал университетни физкультура бла спорт факультетинде джетишимли окъуйду.

Хамитни бизни кёууандырлыгъы алдады. Анга уллу джитишимле теджейбиз.

Узакъ Канададан керти да кёууанч хапар келгенди. Джёгетей Аягъындан **Тебуланы Солтан-Хамитни джашы Хамит** каратэ-вадо-кай тутушдан дуняны чемпиону болганды.

Хамит керти да деу джашды. Анга кёуру 20 джыл болганды. Аны мийиклиги 190 сантиметрди, аякъ кийимлери 46-чы размерди. Кюч-къарыу аллыгъы уа алкын алдады.

МАХАМЕТ - АЛИЙ

Билгенле билмегенлеге айтыгъыз да билдиригиз!
Насра Ходжа

Къарачайны уллу эллерини бири Ташкёпюрге тулпарла, геджебле кёб болгъандыла. Аланы бириди Герюкланы Къалабекни джашы Махамет-Алий. Ол 1897-чи джыл Ташкёпюрге туугъанды. Иш айырмай, не ишни да ишлегенди, Къобан сууда джюзюб чыныгыб ёсгенди. Ючлю ууанькны кёлтюрюб, 200 метрге элтеди, джашла бла ёчешиб. Аны ол

джигитлиги, тирилиги ючюн, Чагъарланы Шамайны кызы Бийчени бередице анга.

Къарачайны къара кѣчгюнчюлюгюнде Махамет-Алий юдегиси бла бирге Къыргъызстанны Фрунзе областында Панфилов районну "15-чи партсъезд" элине тюшеди.

Бир джолда бир къыргъызлы къарачайлылагъа аман айтады. Махамет-Алий анга бир-эки кере да, тохта, ауузунгу джаб, дейди. Къыргъызлы тохтамайды. Махамет-Алий аны аты бла бирге кѣлтюрюб, мырдыда балчыкыгъа атыб джибереди. Къыргъызлы андан сора тынч болады, бир къарачайлыгъа да аман сѣз айтмайды.

Махамет-Алий 1957-чи джыл Кавказгъа къайтыб келеди, туугъан эли Ташкѣпюрге тюшеди.

Мекам ишлеген заманда, иги джылы келген сагъатда да 3-4 джаш кѣлтюралмагъан тапланы Махамет-Алий джангыз кеси кѣлтюрюб салыб тургъанды.

Махамет-Алий 75 джыл джашаб 1973-чю джыл ауушханды. Джашауу тохтамагъанды. Джашлары, кызылары, туудукълары джашайдыла, юрейдиле.

ТАУЛУ ДЖАШНЫ ТЕНГИЗДЕ ТИРИЛИГИ

Ижаланы Хызырны джашы Мурадин 1938-чи джыл Сынтыда (Тебен тебердиде) туугъанды, анда ёсгенди. Командованиеден сый, махтау таба, Севостопольда 4 джылны аскер кзулукъ этгенди. Узакъ Востокда тенгизде 4 джылны кемеде мотрос болуб ишлегенди. Андан сора Гитче Къарачай районда, совхоз-техникумда ишчи болуб 25 джылны ишлегенди. Бусагъатда туугъан элинде джашайды. Пенсиядады.

Энди Мурадинни спортда джетинимлеринден талай сёз айтайым. 1964-чю джыл 1чи Майда талай джаш байрам этерге джыйыладыла. Сёзден сёз чыгъа барыб ёчешедиле. Ёчешу алай болады: Мурадин Сынтыдан Дубкиге дери, ол а 4 километрди, бир джашны кёлтюрюб элталса, ёчною алады, элталмаса, береди. Мурадин, 80 кг ауурлугъу болгъан джашны кёлтюрюб баргъанлай, сыртында джаш, мени джерге бир сал, суу ичеме дегенди. Мурадин аны джерге салыргъа унамагъанды. Салса, къабыллыкъ болгъанды. Ол а бирсилени хыйлалыкълары эди. Алай бла Мурадин сыртында джашны солумай, тохтамай Дубкилеге дери элтгенди. Ёчге алгъан ачхасын татыгъыз джашла деб, ортагъа салгъанды. Аллында айтханымча, Узакъ Востокда мотрос болуб ишлеген заманында, 2пудлукъ (32кг) гир палубадан суугъа тюшуб кетеди. Талай мотрос аны 4-5метр теренликден алыб чыгълмайдыла. Мурадин, тёртюнчю кере кёмюлюб кетиб, гирни алыб чыгъады.

Кемени командири:

-Милетинг неди, къайданса?-деб сорады. Мурадин:

-Къарачайлыма, Минги Тауну этегинде, тауда джашайма,-дегенди. Командир:

-Тауда джашаб былай джюзген, суу болгъан джерде джашасанг, чабакъча джюзер эдинг, Дуния рекордла салыр эдинг, аперим!-деб къолун тутханды.

ХАПАЛАНЫ ЗОЯ

«Тиширыуну тулпарына тулпар джетмез» деб айтыу барды. Аллаилаланы бириди Хапаланы Зоя. Аны бизни джуртлада кёбле таныйдыла, мен да таныйма. Зояны атасы

Хапалангы Сымай къарыулу адам болгъанды. Циркде айю бла тутушуб хорлагъанды. Зояны къарыуу атасына ушагъан болур. Анасы Сыспагъарладанды. Зоя орта бойлу, келбетли, ариу халили адамды. Къозуну аузундан чёб юзмеген дерча тиширыуду. Дюргенликни, асылсызлыкъны уа чыртда унарыкъ тюлдю. Зояны кёб хапарларын билеме. Аладан бирин айтайым. Айсандырланы Казбек кеси кёрген хапарын айтады:

-Прирескада «Газ-69» машина бла тёртеулен келдиле.

Аланы бири къарачайны ызына кёчюрюуню юсюнден Хрущёвха баргъан Гюрджюланы Таубий эди. Кетерге тебрегенлеринде, шофёр скоростха салыб, газдан басханлыкъгъа машина джорюмейди. Машинаны арт джаны бир кесек кёлтюлюгенча болады. Шофёр тюшюб ары къарады. Къараса, Зоя машинаны арт джанын джерден ёрге айырыб, ышара тура. Машинаны орнуна салыб, аллына атлаб, Таубийге:

-Мен бусагъатда джеткен эдим да, къолунгу да бир тутайым, Аллах джол берсин, деб да айтайым, деб тохтатхан эдим, айыб этмегиз, - деди. Таубий машинадан тюшюб, Зояны къолун тутду. - Аллах кючюнгю кыызгъанмасын, - деб алгъыш эте, кетдиле барысы да.

ГОЧИЯЛАНЫ ОСМАН

Эр айтмаз, айтса – кьайтмаз
Нарт сёз

Гочияланы Осман Марада туугъанды, Сарытюз орналгъанлы мында джашай эди да, сарытюзчю эди. Мазаллы, саубитген, токъ адам. "Ленинни байрагъы" газетни алгъынгы кьуллукъчуларыны бири Гочияланы Джагъафарны атасы эди. Мен да ол элчиме. Аны бла иги таный эдим Османны. Къзахстанда да бир джерде джашагъанбыз, хапарымы да андан башлайым.

Атам кьойчу эди. Башынгда кьазан кьайнатхан джайны исси кюнлерини бириди. Аса сууну кьатында кьошда турабыз. Джамбулда темир джол вокзалда ишлеген Иван Зозуля деб атамы бир таньшы бар эди, ол да бизде эди. Осман да ат бла келиб тюшдю кьошубузгъа. Атам бла ушакъ эте бир кесек олтурдула. Осман меннге:

-Джашчыкъ, бир суусаб ичир, - деди. Аны базыкъ, деменгили ауазы бар эди. Кеси айтхынчы, ол зат этилмегенине атам джунчугъанча кьорюндю. Мен, дженгил огъуна кьошха кириб, бир кьолума челек тюгел толмагъан айранны, бир кьолума да гоппан аякъны алыб чыкъдым. Аякъгъа кьуя тебрегенимде:

-Алай этиб кюрешме да челек бла бер да кьой, - деди.

Айтханьча этдим. Челекни ичинде 6 литр болур эди. Осман, гоппан аякъны тутханча, челекни эки джанындан тутуб, ашыкъмай, акъырын-акъырын ичиб башлады. Атам бла ол эртдеден таньшла эдиле да, анга бу уллу магъана бермеди. Алай а Иван, сейирсиниб, кьараб турду. Осман, айранны бошай тебреген заманда, башын чайкъады да, мени кьулагъыма:

-Къарамыгъа, бу айран ичгенича кьарыуу да алаймыды экен? - деб шыбырдады. Осман аны не айтханьн эшитмеген эди, алай а сёз кесини юсюнден баргъанын ангылагъан эди.

-Не дейди? - деб сорду меннге, ичин бошатхан челегин бир джалына сала.

-Къарыулумуду, деб сорады, - дедим мен да. Осман, джукъ айтмай ышарыб кьойду, дагъыда бир кесек олтуруб, атам бла да ушакъ этиб, кетерге ёрге

турду. Алайда тагылыб турган атыны кьатына барды да:

-Сен мени кёб кёлтюрюб айланганса, келчи, мен да сени бир кёлтюрейим, - деди да, атны туюне кириб, бир кьолу бла арт аягындан, бир кьолу бла ал аягындан тутуб, кёлтюрюб, отуз метр чакълы элтиб, дагыда ызына келтириб салды. Иван, Османни кьолун тутуб, сейрсиннгенин билдирди, мындан арысында да ол саулуугу, ол кьарыгуу бла турурун излегенин айта, алгыш этди.

Бу мен кесим кёрген затды. Кьалгъанла айтыб да Османни кьарыгууну юсюнден кёб хапарла эшитгенме, ала джамагъатда энтда джюрюйдюле. Осман 96 джыл джашаб 1978-чи джыл ауушханды.

Джаш заманында айю бла циркде тутушуб хорлагъан хапарын да айтадыла. Османни туудугу Мусса (Алик) хариб айтханны да джазайым.

ТАНА

Осман джаш заманында талай нёгери бла бирге Мара гарада лахор эте, атларын солута тургъандыла. Къатларына дагыда эки атлы келгендиле. Адетдеча, атладан тюшнуб саламлашхандыла, тынчлыкь-эсенлик соргъандыла. Андан сора ол эки атлыны бири, нёгерини кёкюрегин сылай:

-Джашла, муну тутушуру келгенди да, кёкюреги кичиб турады, сизде муну хорларыкъ джокьмуду? - деб ышарыб соргъанды. Мындагыла да, кьоймай, Османни чыгъаргъандыла. Иги кесекни тутушуб, бир-бирлерни джыгъалмагъандыла. Болмазлыгын билгенинде, ол, Османни эркелетиб, сыртындан кьагыб:

-Аперим, усталыгынг да, къарыуунг да барды, - дегенди. -Быллай бир кыйналыб киши бла тутушмагъан эдим...

Осман бла тутушхан джаш Хубийланы Тана (Гасасаланы Тана, эринчек Юсоф да дегендиле) болгъанды. Заманында аны сыртын киши джерге салмагъаны Къарачайда айтылыб тургъанды. Ол экиси тутушхан сагъатларында бир-бирлерин танымагъандыла.

Бир джолда Тана къайдан эсе да келе тургъанлай, чегетден отунчукъла алыб чыкыгъан джашчыкъны кёргенди:

-Джашчыкъ, отун келтирирге сенден сора кишигиз джокъмуду? - деб соргъанды. Джашчыкъ да атасы ауушханын, анасы аурууб тургъанын, эгечи да анга къарагъанын, от этерге отунлары болмагъанын айтханды.

-Мен келгинчи сен былай тур, кетме, - деб бу чегетге киргенди. Кёб да турмай, бир мазаллы къуу терекни тартыб чыкыгъанды. Ол эки ёгюзге джюк боллукъ бир зат болгъанды. Аны кюресча этиб, суйреб, джашчыкъ джашагъан юйге келтиргенди. Арбазгъа киргизиб: "Энди муну томура турсанг, талай заманнга сизге джетерикди", - деб кетгенди.

Къарыусуз джашагъанлагъа Тана хаман болушханыны юсюнден хапарланы эшитир ючюн кълмагъанма.

Талай къарачай джаш Нарсанагъа циркге къараргъа баргъандыла. Анда гёджебле, беллеринден огъары джанында кийимлерин тешиб, сингирлерин кёбдюрюб, ойнатыб, бир-бирлерин ургъан кибики этиб, къарагъанладан кесине базыб чыгъарыкъ бар эсе, тутушургъа излегенлерин билдиргендиле.

Къарачайдан баргъан джашла, кьоймай, Тананы чыгъаргъандыла. Бу ол гѣджеблени бирин кыйналмай, тынч джыкыгъанды. Ол джыллада циркде джыгъылгъан гѣджебни маскасын алгъан адет болгъанды, ол сыйы тюшгениге саналгъанды. Тана джыкыгъан гѣджебни да аладыла маскасын.

Къарачайда тулпаргъа саналыб тургъан адамла кѣб болгъандыла. Энтда бардыла. Алай а ол адамланы юслеринден хазна чыкымайды газетде. Газетде, китабда да аланы хапарларын кѣбюрек чыгъарыргъа керекди. Ала бизни багъалы тарихибиздиле.

ГОЧИЯЛАНЫ ЮСЮП

Эр эришсе, этмезлиги джокъ.

Нарт сёз

Къарачайлыла эртеден бери да тутушну бек суйгендиле. Къалгъан спортладан эсе анга уллу магъана бергендиле. Тутуш керти эркишини ишиди, дегендиле.

Микоян (Къарачай) шахарда уллу тутуш боллукъду деб, адамла джыйыладыла. Анда джукъ болгъаны болса уа деб, дохдурла Хубийланы Мариям бла Аминова Салила да боладыла.

Тутуш башланады. Дунияны чемпиону араб-негрли Вася деб биреулен талай адамны джыгъыб, аны тутарыкъ адам табылмай тохтады. Бютеу къарачайгъа белгили, заманында киши сыртын джерге салмагъан геджеб Гочияланы Соббак алайда болады, алай а джылы да келиб, ол кёзюуде аурукъсунуб тургъанды. Вася бла тутушургъа адам табылмагъанында, Гюрджюланы Къурман Соббакгъа:

-Къалай этебиз, чыгъармы эдинг? – дейди.

-Тутуш дей эсенг тутушайым, артда къалай болурма ансы, - дейди Соббак. Бу болумгъа Къурман къайгъылы болады, джаны къыйналады. Миллетини хорланыб къаллыгъын суймейди.

Ол кёзюуде Соббакны кичи къарнашы Юсюп келеди. Ол узун бойлу, кенг джауорунлу, къарыулу геджебди. Чырайлы джашды. Джаш болса да, ал джылында Тибилисде тутушуб биринчи орунну алыб келген эди. Анда: Польшадан, Венгриядан, Германиядан, Болгариядан, Турциядан, Япониядан, Ирандан болгъандыла геджебле. Къурман Юсюпге

ишни болумун айтады, сен да бир тутуб кёр, дейди. Юсюп огъай демейди. Чыгъады, Васяны келтюрюб алыб, джерге хыны урады сыртындан, Вася ёрге кыйналыб турады да:

- Мен кийикле бла тутушургъа келмеген эдим, адамла бла тутушургъа келген эдим, - дейди. Къарагъанладан биреулен къарачайча: "Ол сен джыкыгъан сагъатда алай айтмай эдинг да"? – дейди. Эшитгенле ышарадыла. Къурманны да бети джарыйды.

Юсюпню ауурлугъу 127 килограмм болгъанды. Андан сора Къурман Юсюпню биргесине алыб айлангады. Башха областла-гъа, республикалагъа да баргъанды. Тутушда хорламлы болуб къайтхандыла.

Соббак токъсан джыл джашаб, Къазахстаннга кёчюрюлгенибизни экинчи джылында Джамбул областны Курдай районунда Шертебе деген элде, Юсюп отузунчу джыллада джашлай ауушхандыла. Аллах гюнахларын кечсин. Бу хапар Ташкёпюр элни апендиси Гочияланы Мухаммат бла дохдур Гочияланы Магометден джазылгъанды 2004-чю джыл февраль айда. Юсюпню хапарын Къарачай шахарда джашагъан, джылы келген адамла: Сылпагъарланы Назбий бла Къаракетланы Осман да айтыгъандыла.

Д Ж А Ш А К К У Л А Н Ы – Н А Н У

Бир адам Нану бла тигирек болады. Талай кюнден, ол адам негерлерин да биргесине алыб бара турганлай, быланы таныган бир эркиши тюбоб:

-Къайры барасыз? –деб сорганды. Была:

-Нану бла джумдурукълашыб, бир иги джылытайыкъ деб барабыз, –дегендиле. Ол эркиши:

-Бармагъыз! Джюк ташыган уллу машинаны моторун джанъыз кеси келтюрюб, бери алыб, ремонт этиб, дагыда келтюрюб орнуна салганын мен кесим керюб турганма. Барсагъыз да, Нану сизни сокъурандырлыкъды, деб джашланы ызларына къайтарганды.

Кесими кергеним.

Талай джылны мындан алда, Шимал Кавказны айтылган геджеблери джыйылыб, Карачай шахарда тутуш барады. Бизникиле бу джол салкъын боладыла. Джыйылганла:

-Нану келди! Нану келди! –дедиле. Къысхасы бла айтайым. Нану, сабыр атлай чыкъды да, тутхан тутханын къыйналмаганлай сыртынан салыб барды. Ахырында муну бла тутушурга адам табылмай къалды.

2006-чы джыл къачта, Мара Аягында 2-чи номерли орта школда, Шимал Кавказы, Къыргъыстанны эркин эмда милет тутушладан чемпиону Джашакуланы Нану ну сыйына аталган турнир бардырылган эди. Кесине да ат, джамчы дегенча саугъала берилген эди.

Нану бусагъатда К.Тебердиде джашайды.

Быллай джашланы Аллах кёб берсин Къарачайга!

БАШКАЛАНЫ АЛИБЕК

Башкаланы Алибек.

Алгъаракъда дзюдо тутушдан къралла арасында биринчи орунну алгъан, Европаны кюмюш медалыны иеси, Россияны чемпиону, РФ-ны джыйым командасыны члени Башкаланы Алибек бу джол дзюдо тутушдан дуняны чемпиону болгъанды.

Тайландда дуняны биринчилигине баргъан эришиуледе ол кесини керти да кючлю болгъанын танытханды. 81 килограмм ауурлукъда аны сырттын джерге салалгъан болмагъанды.

1950-чи, 1960-чы джыллада, шо биз миллетден дуняны чемпиону болуб бир адам кёрюр эди деучен эдим.

Энди уа, Аллахха болсун махтаула, чемпионларыбыз кёбден кёб болуб барадыла.

Бир огъай, талай кере чемпион болгъанларыбыз да бардыла.

2008 джыл октябрь айда бу тизгинлени автору тынгылаб тургъанлай, Москвадан Маяк радиостанция былай берди:

Башкаев Алибек стал двухкратным чемпионом Мира.

АЛИЙ ГЁДЖЕБ

Кючлю кючлюге джолукъса, кючлю бузоу болур.
Нарт сёз

Ёзденладан кёб тулпарла, гёджебле чыкъгъандыла: Алий, Айтек, Байгю, Хамзат эмда башхала. Быланы хар бири кесини заманында хазна адам сыртын джерге салмагъан къарыулу гёджебле болгъандыла. Алай болса да, Алийни юсюнден айырыб айтыргъа тыйыншылды.

1790-чы джыллада Ёзденланы Бекир Къысырла Сюрген деген джайлыкъда маллары бла кёш салыб тургъанды. Тамада джашы Алий да биргесине болгъанды.

Алийни хапарын эшитиб, къабарты бий беш гёджебни биргесине алыб, кюч сынашыргъа Къарачайгъа атланады атла бла. Ингир бола ала алтысы да Бекирни кёшуна джетедиле. Таулу адет бла Бекир алагъа кёнакъбайлыкъ этеди, сыйлайды, кече кёшунда къалдырады. Эртденбласында, кете тебрегенлеринде, не джумуш бла, къайры барасыз, деб сорады Бекир. Къабарты бий не мурат бла баргъанын айтады. Андан сора:

-Сени джашынг да иги санлы кёрюнеди, бир гёджебим аны бла бир тутушуб кёрсюн, - дейди. Бекир огъай демейди. Джашла тутушадыла. Алий джыгъады. Къабартылы кючлюден кючлюсюн тутдура, Алий тёрт гёджебин джыгъады. Къабарты бий гёджеблерине ачыуланыб: "Сиз, былайда бир кюйчу джашны джыгъалмагъан, тулпар Алийни къалай джыгъарыкъсыз", - деб эм къарыулу гёджебин тутушдурады. Алий аны да джыгъады. Аланы джангылтыр ючюн, бу аланы хар бирине бирер амал этгенди: кимин ичинден, кимин тышындан чалгъанды, кимин тобукъгъа, кимин джансюекге алыб атханды. Эм уллу амалы уа, маркъа кёзу эт бла багъылыб, таза хауада чыныгыб ёсген уллу кючю, къарыуу болгъанды.

Къабарты бий ишекли болуб: "Алий бу болурму", - деб сорады. Бекир джашны Алий болгъанын джашпырмай айтады. Къонакъла Бекирни, Алийни да къолларың тутуб, саулукъ-эсенлик теджеб, ызларына айланыб кетедиле.

Къартла айтыугъа кёре, биреулен ёгюзле бла терекни суйреб алыб келе тургъанлай, тикде ёгюзле тарталмай тохтайдыла. Алий ол терекни алайдан тартыб чыгъаргъанды.

Алийни белгиге деб, келтириб салгъан ташын артда, талай джылдан сора арлакъ кечюребиз деб, джети адам къыйналыб келтюргендиле.

Алийни: Аслангур, Батал, Джамык, деб юч джашы болгъанды. Аллах Алийге кючню-къарыуну аямай берсе да, джашау мардасын 35 джыл этгенди.

ХАДЖИМУССА

Джаш – къарыуу бла кючлю,
Къарт – акъылы бла кючлю.
Нарт сёз

Ёзденланы Хаджи-Ахматны джашы Хаджимусса 1937-чи джыл Архызда туугъанды. Спорт бла акъыл-балыкъ болгъунчу заманындан бери кюрешиб турады. Гир спортну устасыды. Орта бойлу, кенг джауорунлу, ингичге белли, базыкъ билекли, чырайлы джаш Хаджимусса Къарачай шахарда Зелёный Театрда гир

спорт оюнларын кёргюзген эди. Биринчи кере мен аны ол кюн кёрген эдим. Г'ирлери барысы да эки пудлукъла (32 кг) эдиле. Резин тобланы ойнатханча, ол аланы кыйналмай тынч кёлтюрюб сагъат бла джарым чакълы заманны кёб тюрлю трюкла этген эди.

Аладан эсимде кьалгъан талайын айтайым. Эки гирни бир кьолу бла, аягъы бла да бирни келтюрдю. Тишлери бла тёртюзюн, эки кьолу бла экисин келтюрдю. Эки кьолуна экисин алыб, билеклерин 90 градусда тюзетиб тутуб турду. Уки кьолуна эки гирни алыб, артына мостик этди. Аны саулай кьралда да хазна адам эталмайды, деген эдиле. Темир трубагъа 14 гирни тагъыб джерден ёрге айырды. Ол а трубаны ауурлугъун да кьошсанг джарты тоннагъа джууукъ болады. Темир таякъны бойнуна салыб, басыб бюкдю.

Хаджимусса андан сора, Карачай шахарда ишлеген да эте, талай джылны джашады. Артда Даусузгъа кёчген эди, анда джашайды.

Джылы джетмишге джууукълашса да спорт бла шохлукъну юзмегенлей барады. Ол, спортха джаш адамланы да юретеди.

ТЕМРЕЗЛАНЫ НАУРУЗ

2009-чу джыл март айда Иранны ара шахары Тегеранда эркин тутушдан дуняны Кубогун алыр ючюн уллу эришуле бардырылдыла.

Ары Иранны кесинден, Россиядан, Турциядан, Узбекистандан, Украинадан, Казахстандан, Азербайджандан, дагыда башха къралладан эм кючлю, эм белгили геджебле баргъан эдиле. Азербайджанны джыйым командасыны члени, бизни джердешибиз Темрезланы Науруз, 84 килограмм ауурлукъда тутушуб, аны бла джыгышыргъа чыкыгъан бютеу геджеблени хорлагъанды. Алай бла эркин тутушдан дуняны Кубогун алгъанды.

Наурузгъа 27 джыл болгъанды. 11 джылындан башлаб, эркин тутушха юрениб башлагъанды. Биринчи юретген Къарачай-Черкессияны махтаулу тренери, республикабызны баш тренери Чотчаланы Алхазды.

Науруз эркин тутушдан спортну къралла арасы устасыды, Европаны 3 кере чемпиону болгъанды. Бусагъатда = Къарачай шахарда джашайды.

КЪОЙЧУЛАНЫ ХУСЕЙ

Акьыллы эркиши машинасын махтар,
акьылсыз эркиши къатынын махтар.
Джангыча нарт сёз

Къойчуланы Хусей 1927-чи джыл Тёбен тебердиде туугъанды. Бююнлюкде сау-эсен туугъан элинде джашайды.

Хусей атланы бек сюйгени себебли, джашауу ала бла байламлы болгъанды. Агъачлы атланы багъыб, чабаргъа юретиб, эришиуледе чабдырыб тургъанды. Аты чарсха чабыб, озуб биринчи орунну алса, аны

кѣлтюрюб, картха тюшюб тургъанды. Хусей, кѣб адам къарыу эталмагъан эмилик атланы да юретиб тургъанды.

Артыбызда къалмагъан Азия. "Мерке" совхозда бир кѣзюуде Хусейни трактор бригадагъа ёгюз арба бла машина джау ташыгучу этедиле. Бир кюн, сюрюлген джумушакъ сабанда ичинде 200 килограмм джауу болгъан темир бѣчкени кѣлтюрюб, эм алгъа тобукъларына салыб, ызы бла кѣкюрегине тиреб арбагъа атыб алыб кетгенди.

Бу кыш кѣзюуде болгъанды. Тракторну тележкасына ары-бери керекли затларын джюклеб кѣошлагъа бара тургъанлай, ичнде 200 кг патегени болгъан темир бѣчке тележкадан тюшюб, тѣнгереб терен къулакъны тюбюне дери кетеди. Къулакъны теренлиги километр чакълы болгъанды. Ызындан тертеулен къараб кыйналгъандыла: тракторист, управляющий, бригадир, Хусей. Хусей кѣб сагъыш этмей, къарлы тикни тюбюне уча-муча тюшгенди. Аякъларына тогъайланы бегитгенди, бечкени джибле бла сыртына кысыб, чалкъычыла чалкъы чалалмагъан тикден ёрге, башына дери чыгъыб: "Алан, бу джолча кыйналмагъан эдим," – дегенди.

Хусей тракторист болуб да ишлегенди. Аны керген адамланы айтханларына кѣре, ол ХТЗ тракторну бир джанын кѣлтюрюб, чархларын ауушдуртуб тургъанды.

Кавказгъа къайтхандан сора этген ишлеринден да айттайым.

Буруш Сыртына бара "Корнес" деб къой кѣош барды. Аны бауларын ишлеген заманда Хусей бир стройбригадада болады. Бауну къабыргъаларын алайлада ташланы тракторну тележкасы бла ташыб

къалагъандыла. Бир кюн бирси бригаданы ишчилери талай адам болуб бир ташны кѣлтюрюб тележкагъа салалмагъандыла. Таш а къабыргъагъа джарашырыкъ, ала джаратхан таш болгъанды да, къоюб кеталмагъандыла. Хусейни чакъыргъандыла, Бу барыб, къоркъаракъ да болгъанды, болса да кѣлтюрюб ташны тележкагъа салгъанды. Тележканы бортлары ачылмагъандыла. Ол ташны анда тѣртеулен тележкадан тюшюралмагъандыла.

Джаш заманында Хусейни мийиклиги 1,78 метр болгъанды. Къолун ёрге кѣлтюрген мийикликден секириб, адамланы сейрсиндириб тургъанды.

ПОСТРОМКАНЫ юзген ТУЛПАР

Борчну амалы олду:
Бер да кьутул.
Насра Ходжа

Талай джылны мындан алгъа бир адам ат арбаны постромкасын тартыб юзеди, деб кёб кере эшитген эдим, алай а аны ким болгъанын, къайда джашагъанын билмей эдим. Кёб болмай аны ким болгъанын билдим. Ол джангы элчи Лайпанланы Джаджуду. Аны ол тулпарлыкъ ишин кёбле кергендиле, эслеринде тутадыла. Ол болмаса, мен андан башха постромканы тартыб юзгенни эшитмегенме. Мени сартын, ол бек сейирликди.

Кечгюнчюлюкде Джаджуну тюшген эли: Къыргъыз ССР, Фрунзе область, Панфилов район, село Чалдабар.

Колхозну председатели Иван Петрович Парнюк хапарын эшитеди да, Джаджугъа: «Мен къараб тургъанлай бир юз, ансы ийнаналмайма», - дейди, Джаджу юзюб кёргюзюеди. Председатель: «Ол джараууз, чириген зат болур эди, джангы постромка керекди», - дейди. Отделениени бригадири Лайпанланы Хаджи-Исмаилни джашы Абу-Юсюф Лайпанланы Хамзатха: «Бар да складдан беш постромка алыб кел», - дейди. Хамзат алыб келеди. Ары дери аркъанла бла айлана эди да, тертюсюн Джаджуну арбасына деб береди, бирин юзерге береди Абу-Юсюф. Алайда И.П. Парнюк, Ёртенланы Юсюп, Герюкланы Шабагъан, Абу-Юсюф, Хамзат барысы да къараб тургъанлай, Джаджу джаб-джангы постромканы бир джанын терекге, экинчи джанын кесини белине байлаб тартады.

Халылары чыккыр-чыккыр дей келиб, постромка "таркь!" деб юзюледи. Ат силкиниб тартса да, юзалмагъан постромканы Джаджу алай юзгенин кѣргенинде Парнюк асыры сейирсингенден разылыгъын билдириб, колхозну ишин иги баджаргъаны ючюн, Лайпанланы Джаджугъа саугагъа бир кьойну берирге, деб кьагъыт джазыб береди. Бу 1947-чи джыл болады.

Джаджу ат арба бла бара тургъанлай, батмакъда батыб тебрейди. Атланы бир-бир тартыб чыгъарады, арбагъа кѣзюу джетгинчи батыб ташайыб кетеди.

Джаджу 1957-чи джыл Кавказгъа кьайтады. Неге джетсе ол ишни ишлегенди. Къарыуну сатыб алмагъанды, ол кесинде кьаллай бир да табылгъанды.

Уллу гырт кѣмюрле джюкленген ѳгюз арба бла Къобандан ѳтюб бара тургъанлай, арбаны шбору чыгъады. Суу а ѳгюзлени ташайтыргъа аз кьалыб алай болгъанды. Ёгюзле арбаны ал чархларын тартыб чыгъыб кетедиле. Джаджу да арбаны джюгю бла бирге кѣлтюрюб алыб чыгъады. Къыш сууукъда болгъаны буз болады. Алайдагъыла анга, юйге кел, юсюнгю кебдирейик, дейдиле. Бу унамай алайлай кетиб кьалады.

Бир къарт адам Джаджугъа: "Бичен арбаны кьуругъун кьысаргъа болушсанг а", - дейди.

Джаджу адамлагъа болушургъа огъай демегенди. Бир кьолу бла кьурукъну бери тартыб, бир кьолу бла да джибни кьысады. Аны тынчыракъ этиб кьойгъанча кѣреди да, энтда бир кесек тартылса иги боллукъ эди, дейди къарт. Джаджу, иги тартханма, дейди. Къарт, шо, иги джашча, эринме да энтда бир кесек тарт, дейди. Джаджу къартны разы этер ючюн, кьурукъну

экинчи кере тартханлай, базыкъ къурукъ ортасындан "таркъ" деб сынады.

Чагъарладан джылы келген ташкёпюрчю бир адам:

- Мен Джаджуну кёбден бери да бек иги таный эдим. Аны санлары, сингирлери ташча алай къаты эди. Ол бек къарыулу адам эди. Постромканы юзгенин кесим керген эдим. Аны дагыда бир этгенин айтайым. Джатманы башында ат бичен ашай барыб, къангала сыныб, ат энгишге тюшген эди. Биз бешеулен болуб, (Чагъар улу да къарыулу адамды) аны чыгъаралмай тургъанлайыбызгъа, Джаджу келди. Ол бизге, къайда, ары бир туругъуз, деди да, эки аягъын эки балкъгъа салыб, атны къуйругъундан тутб ёрге тартыб алыб, бир джанына салыб къойгъан эди, - деб хапар айтды.

Джаджу байлылыны сюрмегенди, харам хакъ ашамагъанды. Кесини халал къыйыны бла джашагъанды. Мадаргъа кёре, адамлагъа болушханды, игилик этерге излегенди. Ол себебден джамагъат аны суйгенди, сыйын кергенди.

Джаджу 1917-чи джыл туугъанды. 80 джыл джашагъанды.

Джаджуну атасы Дугу да къарыулу адам болгъанды.

Постромканы юзгенсе.
Къыш Къобанда джюзгенсе
Керек болса, кимге да
Болушургъа суйгенсе.

ЛАЙПАНЛАНЫ ШАПИ ГЁДЖЕБ

Бир ёгюзню кючюнден минг ёгюз суу ичер.
Нарт сёз

Къыйын кечгюнчюлукню заманында Къазакъ ССР-ни Джамбул областында Свердлов районну "Текистик" элинде джашагъанды Лайпанланы Аулкеримни джашы Шапи.

1948-чиджыл бу элге бир онглу, къарыулу чеченли гёджеб келеди. Къзазах, орус, къарачай миллетледен кесине базгъан талай гёджебни джыгъады ол чеченли. Чеченлиле бурунлары ёрге тутуб, ары-бери бара: "Муну бла тутушурукъ эркиши бармыды? " - дейдиле. Къарачайлыла, Шапани келтирмей боллукъ тюлдю, деб, атла бла ишлеген джерине барыб, былай-былай деб айтадыла. Шапи мал дохдур болуб ишлегенди. Ол кюн тюзде ишинде болгъанды. Шапи алагъа, да мен ишдеме заманым джокъду, дегенди. Десе да къоймай алыб келедиле. Келтирселе да, къыйыналары зыраф болмайды. Шапи джансюекге алыб чеченли гёджебни тюз сыртындан салады Кесек къаугъачыкъ да болады, алай болса да, къарачайлыланы къууанчлары бла бошалады байрам.

Экинчи джыл, 1949-чу джыл "Текистик" элге уллу цирк келеди. Тюрлю-тюрлю оюнланы кергюзедиле. Ахырында аренагъа айюню чыгъарадыла. Мазаллы айюню хамхоту байланыб, тырнакълары кесилиб болады. Айюню юретиучю - иеси кёб ачханы къолуна тутуб, къарагъанлагъа: "Бу айю бла тутушуб, джыкыгъаннга, бу ачха берилликди", - дейди. Кеслерине базгъан гёджеб джашла бир-бир чыгъыб башлайдыла. Айю арыймы биллик эди терт

гѣджебни джыгъады. Тутушургъа киши табылмай тохтайды. Къарачайлыла, Шапи чыкъ, Шапи чыкъ, дейдиле. Шапи чыгъады. Тутуш башланады, иги кесек созулады. Айю Шапине тебериб ары-бери барады, джыгъалмайды. Грауну чалдыуун этди эсе да, ахырында Шапи айюню джыгъады. Тенглери джашла джетиб Шапине ёрге-ёрге атадыла. Ары-бери бурулуб мурулдай тургъан айюню кёрюзюб, аны иеси Шапиге: "Бу айюню бусагъатха дери киши джыгъалмагъан эди. Сен джыкъдын, сѣз джокъду, саугъаны аласа. Айюню ол джылай тургъанын кѣремисе. Энди сен бу конфетлени да бер да джангыдан тутушуб джыгъылгъан кибик эт, ансы ол джараусуз боллукъду", - деб тилейди. Шапи сагъышлы болады.

Къарагъанла да, иеси айтханын эт, эт, деб тилейдиле. Шапи аны айтханын этеди. Циркни адамлары ара газетге берирге деб, Шапине картха тюшоредиле, атын, тукъумун джазыб аладыла. Алай а "къара" тамгъабызны кыйынылыгъындан газет басмала майды.

Шапи ол кюн миллетин джыбыб, айюню хорлаб алгъан ачхасын ортагъа салыб байрамлайдыла. Лайпанланы Абулкеримни джашы Шапиге Дотдайланы Мусосну джашы Домалай айтылгъан чабыучу аты саугъагъа береди эли аты бла.

Джазыуу алай болур эди, Шапи туугъан джуртуна къайталмай, киши элинде ёмюрлюкге къалады.

Киши джуртлагъа ийдиле.

Чий ётюрюклеге бѣлеб.

Ёмюрлюкге анда къалды.

Батыр гѣджеб, Шапи гѣджеб.

Ч О Т Ч А У Л Л У М А Х А М Е Т

Къартджуртчу Чотчаланы Къарамырзаны джашы деу Махамет ат бла бара тургъанлай, эки джаш алына чыгъыб, тохтатыб, атдан тюш деб, саламлашыб:

-Сен бу эмен терекни кёлтюрюб,джюз атламы ол сюелген ташха дери элтиб келтирсенг,биз сеннге сеникича бир деменгили атны беребиз. Элталмасанг, сен атынгы бизге кююб кетемисе?-дегендиле.

-Ауурлугъу къаллай бирди?-деб соргъанды Махамет.

-32 пудду,(512кг)-дегендиле джашла.

-Да,бир кёрейим,-дегенди да, Махамет терекни кёлтюрюб, джашла айтхан джерге дери элтиб келтиргенди. Джашла, айтханларыча бир атны келтириб, муну атыны къатына тагъыб:

- Энди, бу кёлде суугъа кириб, солумай 3минут туралсанг, энтда эки ат беребиз.Туралмасанг, сен эки атынгы бизге беремисе?-дегендиле.

- Хайыр, бу айтханыгъызны да этиб кёреим.Заман джетсе, сиз билдиригиз,-деб, Махамет тешиниб, суугъа кириб баш кёмгенди. Джашланы бири хурджунундан швейцар кюмюш сагъатны алыб, къараб туруб:

- Заман джетди, чыкъ!-деб, кёлге кириб билегинден тартханды.

Махамет, суудан чыгъыб, солугъанчыкъ да этгенди, алай бла кесек заманнга 4 атха ие болгъанды. Махамет 74 джыл джашаб, 1964-чю джыл Сарытюзде ауушханды.

Джандетли болсун.

ИСХАКЪ

Джаннга джетсе, саннга кюч джетер.
Нарт сёз

Къарачай шахарда Дом Специалистов деген юйню аллында Марадан Хапаланы Хызыр деб бир тенгим бла мен ушакъ эте тургъанлай, бир адам бизни бла саламлашыб озду. Хызыр аны ызындан къараб:

-Ма бу барыб тохтагъан тулпарды, - деди.

-Чыркым адам тулпар къалай боллукъду? Мен аны таныйма, ол Лепшокъланы Исхакъды, тулпарлыгъын а билмейме, - дедим мен.

-Билмей эсенг, тынгыла, - деб Хызыр хапарны барма къойду:

-Уллу терслиги болмагъанлай суймегенлери тил этиб, Исхакъны тутадыла, тюрге атадыла. Ол камерада атаман мазаллы адам болады. Передача болса, кесини аллына салдырыб, ашаб, къалгъанын бир джанына быргъаб, камерада адамлагъа хыны этиб, аманла айтыб тургъанды. Исхакъгъа: "Эй, джангы келген, кел да саламлашыб, мени къолуму тут", - дегенди. Исхакъ анга: "Керек эсе, кесинг кел да тут меми къолуму", - дегенди. Атаман Исхакъгъа: "Сёлеширге юреннгенсе", - дейди. Исхакъ анга: "Юреннгенме, сени да юретирме", - деб, джууаб береди. Атаман туруб келиб, аллына сюелиб, тутушамы билесе, туююшеми билесе, деб сорады. Исхакъ анга, экисин да билеме, дейди. Атаман, кёрюрбюз, деб орнуна кетеди. Къатындагъы Исхакъгъа: "Къой, ол бир аман адамды, не дей эсе да тынгыла да къой", - дейди. Исхакъ: - "Тейри мен аны...", деб, къояды.

Бир-эки сагыатдан камерадагылыны хауагъа (прогулкагъа) чыгырадыла. Атаман, кьайда бир келчи, дейди да Исхакъ бла атаман тутушадыла. Исхакъ аны иги хыныракъ джыгъады. Атаман кыйналыб къобады ёрге. Разы болмайды да, экинчи кюн атаман энтда тутушайыкъ, дейди. Бу джол, тохтамагъаны ючюн, Исхакъ аны джерге джыгъыб, ашхы ийлеб, кесини мийиклигине дери ёрге келтюрюб, таякъны бургъанча, тегерек-тегерек буруб, "джонг!!" деб джерге урады. Атаман ёрге туралмайды. Кёлтюрюб элтедиле камерагъа. Андан сора ол тынч болады. Исхакъны атаман этедиле, Исхакъ джорукъну тюзлюк халда салады, - деб Хызыр хапарны бошады.

Бу айтылгъанны не сейири барды, дерге боллукъду окъуучу. Сейири олду: атаманны мийиклиги 190 см, ауурлугъу 115 кг болгъанды. Исхакъны мийиклиги 162 см, ауурлугъу 66 кг болгъанды.

Андан сора, Исхакъны энди бир кёрсем деб турама. Бир кюн ингирде кинотеатргъа бардым. Исхакъ да келди. Фильм башланыр-гъа заман бар эди да, мен Исхакъга:

-Чала-къула бир этгенлеринги эшитгенме, аладан бир-эки хапар айтсанг а, - дедим. Айтыргъа алай излемеди, кыймагъанымда бир хапарын айтды. Ол былайды: Джегетей Аягъында кеслерин залимге санагъан джети саубитген лыхтын джаш Исхакъгъа туююшюрге чабадыла. Исхакъ аланы кьагъыб-кьагъыб къалау этиб кетеди. Ала, бизни туюген этди, деб Исхакъны сюдге береди. Тизилиб олтуруб тургъан джети джашха сюдю:

-Сизни туюген бумуду? - деб сорады.

-Буду, буду, - дейдиле джашла.

-Джангыз кесими эди, нёгерлери бармы эди? -
деб сорады сюдю.

-Кеси эди, - дейдиле джашла.

Сюдю Исхакъны къатына барыб:

-Быланы сенми туюгенсе:? - деб сорады.

-Хо, - дейди Исхакъ.

Сюдю Исхакъны сыртындан къагъыб:

-Аперим! Сен керти эркишисе, башынга бошса,
бар, - деб джибереди. Джети джашха айыб этиб
къыстайды.

Исхакъны энтда бир этгени: Башха миллетден 12
адам болуб Исхакъны сюредиле. Исхакъ къарангы
орам бла къача барыб, тохтаб бир джанына бугъунады.
Ала муну эслемей тизилиб чабыб озуб кетедиле.
Исхакъ аланы санаб туруб, 12-чи озгъанлай
ызларындан тебрейди. Джетиб бир-бир къагъыб
барысын да сойландырыб кетеди. Аудургъаны уа
сагъатладан алгъа къобаллыкъ тюлдю.

Энди Исхакъны мен кесим кёрген бир хапарын
айтайым. Къууанчда столда иркни орта джилигин ура
келдиле. Къолуна джан джаулукъ чырмаб ургъан
джашла да болдула, сындыралмадыла. Ахырында
Исхакъгъа бердиле. Исхакъ аны алай урду, сынган
огъай, темир токъмакъ бла ургъанча, сюек эзилиб
умур-чумур болду. Къарачайда, къолу уллу асыу,
аягъы уллу джарсыу, дегендиле.

Исхакъ шофёр болуб джюк ташыгъан машинада
ишлей эди. Игини джауу кёб болур, деб айтыу барды.
Ай медет, Исхакъ машина бла бара тургъанлай, ингир
къарангыда илинмек аджалдан ёледи.

ОРУСЛАНЫ АЛИЙ

Хар бирибиз – кесини ишлерини джашыды.

М. Сервантес

Бизде, Къарачай шахарда, уллу адамды дерик, Орусланы Алийча деучендиле. Тюзю да алайды. Ол, уллу, токъ битген, чырайлы, сабырлы адамды. Орусланы Умарны джашы Алий Микоян (Къарачай) шахар ачылгъан, башхача айтсам, 1927-чи джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Тебердиде нарат тереклени дарман хауасында саулукълу болуб ёсгенди. Джашлай кёчгюнчюлюкню кыйын джылларын сынагъанды. Къазахстанда джаханимдеча исси хауасы болгъан Пахта-Арал деген элде 14 джыл

джашагъанды. Миллети бла бирге Кавказгъа къайтханды. Къызыл Октябрь элде кёб джылланы джашагъанды. Кёчюб келиб, юй ишлеб талай джылдан бери Осетиновкада джашайды. Беш джаш бла беш къызыны ёсдюргенди. Бусагъатда пенсиядады. Юйдегисине, туудукъларына къууана джашайды. Джылы 80-нге джууукълашса да, саулугъу аман тюлдо.

Тулпарлыкъ ишлери: юсюнде джюгю болгъан грузовой полуторка машинаны аллын кёлтюргенди. Джаш заманында, универсал "У-1" тракторну арт джаныны бир джанын, ал джанын а саулай да кёлтюрюб, чархларын ауушдурта тургъанды. Тёшню юсюне ХТЗ тракторну маховигин салыб 350 килограммны кёлтюргенди. Механик болуб ишлеген заманында "Газ-69" маши-нада кёб айланганды. Аны суйсе аллын, суйсе арт джанын къыйналмай тынч келтюргенди. Батса уа биринчи скоростха салыб, кеси барыб артындан тебериб, чыгъарыб джибергенди.

Мен Алийни таныгъанлы джыйырма джыл чакълы болады. Кесича, аны адамлыгъы ишленмеклиги да уллуду. 7-8 джылны мындан алгъа Алий бир джерни тегерегине буруу этиб, джыл сайын биченин чала туруучан эди. Бир кюн барса, бир адам муну биченлигин чала тура. Алий анга, прицепинги толтурсанг болду, бу джолдан сора тийме, бурууну мен этгенме, былайы менникиди, деб кетиб къалды. Аны орнунда башха адам болса, чалгъанын да сыйырыб, айталгъанын айтыб къыстарыкъ эди. Бу тизгинлени автору керюб тургъан эди аны.

Хапар 2004-чю джыл март айда Алийни кесинден джазылгъанды.

КЪАСЫМ

Джукъ этмеген бла джашамагъан –
адамгъа экиси да бирдиле.
Вольтер

Бу хапар къарачайны уллу, белгили поэти-джазыгучусу 82 джыл болгъан Семенланы Сымайылыны джашы Азрет айтхандан джазылгъанды. Азрет Къасымны таныгъанды тутушханын да талай кере кёргенди.

Семенланы Къасым, Хусеин Хаджини джашыды. Учкуланда 1895-чи джыл туугъанды. Джетген джаш болургъа мийиклиги 185 см, кеси да къатангы, къарыулу джаш болгъанды. Арт ала бир кесек эт алады. Агъашчы (лесник) болуб ишлегенди. 41 джыл джашаб, 1936-чы джыл ауушханды. Туугъан эли Учкуланда асыралгъанды. Эки джашындан бири сауду. Къызлары да бардыла.

Спортда джетишимлери: Ол заманлада Хурзук, Учкулан, Къартджурт элле эм алгъа тутушда элни чемпионун айырыб, андан сора 7-чи ноябрь бла 1-чи май байрамлада 3 ёзенни гёджеблери Лайпанлары бла Чотчаланы ортасында талада тутушхандыла. Ма ол тутушлада Къасым 1933-1935-чи джыллада биринчи ёчню алыб тургъанды. Алыб десем да, ёчню тенглери алыб, Къасым бла бирге байрамлагъандыла.

Къасым кесини миннген атын къыйналмай тынч кёлтюргенди. Бир джолда, ючлю уаныкны кёлтюрюб, экиджюз атламы элтгенин кёргендиле бир элчилери - тенглери.

АДЕЙ

Эрни эл багъалатады
Нарт сёз

Ётген ёмюрню отузунчу джылларыны экинчи джарымындан башлаб учкуланчы Сылпагъарланы Адей тутуш бла белгили бола башлайды. Бир кёзюуде ол юч ёзенде: Учкулан, Хурзук, Къартджурт айтылгъан гёджеб болады.

Къарачай шахарда джашагъан 84 джыл болгъан Сылпагъарланы Назбий:

-Унутмай эсем, 1935-чи джыл эди. Учкуланда джашла тутушургъа джыйылыб тургъанлай, Хаджидаут келди. Аны юсюнде акъ чебгени, белинде къамасы, героху бар эди. Ол заманда эл советде къагъытчы (секретарь) болуб ишлей эди. Къартла Хаджидаут бла Адейге, тутушугъуз, дедиле. Къартланы айтханлары ол заманлада къалгъанлагъа закон эди. Хаджидаут белиндегилени алды да, тутушуб башладыла. Экисине да 22 джыл чакълы болгъан джаш заманларыды. Биринчи Хаджидаут джыкъды.

Адей:

-Бир кесек хош болмадым, - деди. Аны разы этер ючюн, къартла экинчи кере тутушургъа эркинлик бердиле. Экинчи кере Адей джыкъды.

Хаджидаут:

-Мен да хош болмадым, - деди. Ючден дагъан таймаз, дегенлей, къартла ючюнчю кере тутушургъа эркинлик бердиле. Бу джол да Адей джыкъды да, 2:1 тергеу бла хорлады, - деб бошады Назбий сёзюн. Назбий ол тутушха 15 джыл болгъан джашчыкъ заманында къараб тургъанды.

Бу эки гёджеб, артыкъсызда Хаджидаут джыллары келирге бек къарыулу адамла боладыла.

Адей атда бек уста ойнагъанды. Ат бла чабыб баргъанлай, джерде чунгурда салынган затны къыйналмай алгъанды. Атда чабыб баргъанлай, ары бара ат джери бла кереклерин джерге бир-бир ата барыб, бери айланса, аланы алыб, атын джерлеб келгенди. Чабыб баргъан атны юсюнде къойну кесиб, соуб, этин санлаб, ичинден сохта-джерме этгенди. Чабыб баргъан атны юсюнде шын тургъанды.

Адейни юй бийчеси малкъар тиширыу болгъанды. Адей 90 джыл чакълы джашаб Гитче Къарачай районда Конзаводда ау-ушханды. Джандетли болсун. Аны уллу юйдегиси барды. Меннге 5 джашы бла 3 къызыны атлары белгилиди: Чеурдин, Мишка, Доммай, Буршу, Днис, Маклория, Сапийат, Шерифат.

Сен атны юсюнде ойнадың,
Ат сени тюбюнгде ойнады.
Джыйылыб сизге къарагъанла
Ким нени юсюнден ойлады?

ДОММАЙЧЫ

Адамдан аны кыруу ишлери кыладыла
М. Горький

Сыспагъарланы Доммайчы (Джанукку) кырыулу, батыр, заманында киши сыртын джерге салмагъан геджеб, атхан огъу джерге тюшмеген уста мараучу адам болгъанды. Ол 19-чу 20-чы ёмюрледе джашагъанды. Ол заманлада бир миллетни аманлыкъчылары бир миллетден мал сюрюб, сабийилени урлаб, элтиб кыайда болса да сатхандыла. Аллаила Кырачайгъа да кире тургъандыла. Доммайчы алагъа кыаршчы кюрешгенди. Бош за-манында уугъа да барыучу болгъанды.

Бир джолда Исисуу джанындан аманлыкъчыла Кырачайдан иги кесек малны сюрюб кетедиле. Аны Доммайчыгъа айтадыла. Доммайчы Азрет деген бир нёгерин да алыб барады. Бу экиси аланы 500 ууакъ аякылы малларын сюрюучюсю бла бирге бери айландырыб сюредиле. Была Гум ауушну тиклерине джетерге, ызларындан букюлатыб чабыб келген бир белек атлыны кередиле.

Доммайчы Азретге:

-Сен малланы сюр да бар, мен аланы алларын тыйяым дейди. Сюрюучюню кюллерын артына байлаб келе тургъандыла. Аны да биргесине алыб, Доммайчы алайда кыулакъны кюн батхан джанында дорбунну кёреди да, ары кириб, шкогун джерлеб, сюрюб келгенлени сакълайды. Азрет малланы сюрюб кёз туурадан ташаяды.

Атлыланы бири кыалгъанладан алгъа чыгъыб келгенди. Аджалы сюрюб келе болур эди джзыкъны.

Ол бери джууукълашханлай, Доммайчы "тарх!" деб бир атханы бла аны аудурады. Экинчини да урады да, арбадан тюшген машокча, кетеди ол да атдан. Къалгъанла тохтаб атларындан тюшедиле, атларын къантарыб, Доммайчы бла атышыб башлайдыла. Ала отуз чакълы боладыла. Дорбунну ташлары джумушакъ болгъанды да, аланы атхан окълары дурбунда ташлагъа тийиселе, арлакъ батыб тохтаб къалгъандыла. Къойчу аланы ауuzu бла алыб Доммайчыгъа бериб, бу шкогун ала бла да джерлеб атханды. Бири шкогун атны юсюне салыб мараб атаргъа башлагъанлай, Доммайчы аны эм алгъа атын, андан сора кесин аудурады. Бири беркюн таякъ бла ёрге тутуб, бугъа-бугъа дорбунну сол джанында бери джууукълашыб келе тургъанын эслеб къояды да, Доммайчы аны да тынч этеди. Бири уа кеси да бир узун адам, къолунда къамасы бла, кёзлерин да къутургъан тууарча джандырыб, тамам къысха келиб къалады. "Сеннге окъну зыраф этерге да керек болмаз," деб, Доммайчы къолуна тюшген бир ташны аны тюз мангъылайы таба джибереди. Ол адам, тюбю чириген багъанача, артына ауады. Къолундан тюшген къамасыны ташлагъа тийиб зынгырдагъан тауушу эшитиледи. Атышыу, къазауат иги кесек заманны барады атлыланы кёбю къырылады, азы къалады, "Дорбундагъыла кёб болурла", деб акъылларына алай келген болур эди, ёлгенлерин атлагъа салыб, ызларына айланыб кетедиле.

Доммайчыны онг къулагъы джырылады, сол билеги учхара джаралы болады, башха хатасы болмайды. Къойчуну да алыб, нёгерини ызындан кетеди, ингир къарангы бола джетеди. Алай бла сау-эсен Къарачайгъа барадыла.

Къойчуну аты Борис болгъанды, Анга къарачайча Парис дегендиле. Доммайчы Парисни Тау Артына сатады. Парис анда иги ишлеб бай болады, баш эркинлигин алады. Къарачайдан адам кёрсе, мени ол аман джерден къутхаргъаны ючюн деб, Доммайчыгъа джюрек разылыгъын билдире, салам айтдырыб тургъанды.

Бир къошда Осман деб бир джаш болады. Къарыгулу заманы, джаш заманыды. Осман бир кюн "Шо, тутушургъа бир адам табсам", деб тургъанлай Доммайчы келеди. Ол атдан тюшер-тюшмез Осман:

-Кел, бир тутушайыкъ, - дейди.

Доммайчы:

-Иги джаш, къонакъны къошха чакъырыб, ашатыб-ичириб, солутуб, айтырын алай айтыргъа керекди. Къарачайда адет алайды, - дейди. Осман бир кесек уялгъан да этеди, къонакъны къошха киргизиб, тепсини бери тартыб, табханын салады. Бир гоппан айранны ичиб, Доммайчы Османнга:

-Бир-эки сагъатдан уятырса, - деб джукълаб къалады.

Айтхан заманына кеси уянады, дагъыда биягъы гоппан айранны тогъуйду, алгъыш этеди. Кете тебрегенинде:

-Хы, къайда, тутушайыкъ деген ушайэдинг, - дейди. Тутушадыла. Доммайчы джыгъады.

Осман:

-Энтда бир тутушайыкъ, - дейди.

Доммайчы экинчи хыныракъ джыгъады да:

-Джыгъылгъанны сырты джерден тоймаз деб айтыу барды,-деб, атына миниб кетиб къалады. Бу хапарны артда Осман кеси айтханды.

1905-чи джыл Сылпагъарланы Доммайчы экинчи стампулчула бла бирге Турциягъа кетгенди.

Мазан

Ташкёпюрчю Ортабайланы Мазан ат бла тёбентин келе тургъанлай, Осетиновка элде джашагъан Леон деген тегейли тенгине къайтханды. Тенги аны ичкери чакъыргъанды, стол къурагъанды. Экиси да тартхандыла, ауузланнгъандыла, лахор этгендиле. Кетерге тебрегенинде, Мазан:

-Бу кесигиз этген аракъыдан бир кесек бер, къошта джашлагъа ала барлыкъма, - деб хурджунундан алыб, ачха узатханды.

Леон, банка бла 3 литр аракъыны келтириб бериб:

-Харам аракъы ючюн, мен сени халал ачхангы аллыкъ тюлме, ары, ызына сал, багъалы тенгим, - дегенди.

Кетерге деб эшикге чыкгъанлай, Мазан арбазда ючлю бугъаны кёргенди. Аннга эс ийиб къарагъанды. Леон:

-Мазан, бугъаны джарата эсенг, аны кёлтюрюб арбаздан тышына чыгъара эсенг, алайына алыб кетесе, кёлтюралмасанг а, атынгы бересе. Аннга хомуса ? - дегенди. Мазан, хома деб, бугъаны кёлтюрюб, арбаздан тышына чыгъарыб, атына миниб, тууарны башындан тартыб кетиб тебрегенди. Леонну къатыны чабыб чыгъыб:

-Мазан, тамада джашны юйлендирирге деб, бу бугъаны аннга атаб тура эдик. Шо, иги джашча, муну къой да, бауда тууарладан джаратханынгъы алсанг а, - деб тилегенди.

Мазан:

-Леон тенгими сынай эдим ансы, мен сизден тууар огъай, тауукъ да аллыкъ тюлме, - деб, бугъаны ызына къайтарыб кетгенди.

ТОКЪЛАНЫ БАЙГЮ ХАДЖИ

Айюню айю ашамаз
Нарт сёз

Эки джаш эки джол айырылгъан джерде малларына къараб, къошда джашагъандыла. Эркиши адам болуб, алайтын озгъанны къошха чакъырыб, аллына ашарыкъны кёб салыб ашаб боша, деб, бошайлмаса, ашамагъанны биз былай этебиз деб, аякъларындан тагъыб къаядан энгишге салындырыб къыйнаб тургъандыла. Аланы ол этгенленрин эшитиб, Токъланы Байгю (Байрамукъ да дегендиле) барады.

Джашла аллына ашарыкъ салыб, аша, дейдиле. Байгю бир-эки къабыб тохтайды, Джашла, аша, деб, ашамагъанында, этиучюлерин эте башлайдыла. Байгю аланы экисин да къолларын, аякъларын да байлаб, къаядан энгишге салындырады. Энди кишиге тиймезбиз, дегинчи бир тутуб, ызына алай алады. Байгю кетеди. Андан сора джашланы аман къылыкълары тюзеледи.

Базарда бир адам багъыр къазанланы былай айтыб сата тургъанды:

-Бу къазанла багъыр да, джез да, кюмюш да къошулуб этилгендиле. Башын тюрбюне айландырыб юсюнде тепсесенг да, табанынг бла урсанг да батарыкъ тюрдюле...

Байгю барады да, анга:

-Бармагъым бла басыб батдырсам не бересе? - дейди.

Къазан сатычу:

-Батдыргъан къазанынга дагъыда бирни къошуб береме. Батдыралмасанг, сен багъаларын бересе, - дейди.

Байгю, баш бармагъы бла басыб, къазанны тюрбюн иги огъуна батдырады.

Къазанчы:

-Сёзюбюз сёз, экисин да ал да бар, - дейди.

Байгю:

-Мени къазан кереклим джокъду. Сен а ётюрюклени айтыб къычырыб, адамланы алдаб турма! - деб кетиб къалады.

Байгю да биргелерине болуб, къарачай джашла Къабартыгъа къыз тилей барадыла. Къызны адамлары былагъа;

-Юч эришиуде хорласагъыз къызны элтесиз,

алай болмаса, келгенигизча кетесиз, - дейдиле. Была огъай демегенлерин билдиредиле. Эки джаны да къаргуларын аямай къол таш атышадыла, тутушадыла. Эки эришиуде да Байгюню кючю бла къарачай джашла хорлайдыла. Ахыр эришиуде эки дюкючню къа-тына эки мырышкы агъачны саладыла, ким алгъа джаралса да деб, балталары да алайда. Бири арыса, бири джарыргъа эркинлик барды. Къарачай джашлада балтаны сабы хаман чыгъаргъа къалады. Аны кёрюб, Байгю ачыгуланады. Бир кесеги джарылгъан мырышкыны къыйырындам тутуб, арлакъда бир уллу ташха керилиб урады. Агъач чачуу-кучуу болады. Бизникиле хорлагъаннга саналады. Алай бла къабарты къызны алыб къайтадыла.

Байгю хаджи ат бла Мара ёзенде келе тургъанлай, кёгет ашай тургъан айю секириб атыны аллына миниб, Байгюню бууады. Башха мадары болмайды да, бу да аны белинден буууб, бар кючю бла кесине къысады. Айю къоркъуб, атны джалына да кир этиб, атдан тюшюб къачады. Бу джетиб къама бла уруб айюню ёлтюреди. Союб терисин алады. Аны элтиб Петрусевичге береди, хапарын да айтады. Этген джигитлиги ючюн Петрусевич Байгю хаджиге 10 десятина джер бергенди.

Токъланы Байгю хаджи 1842-чи джыл Къартджуртда туугъанды, 87 джыл джашагъанды.

Бу хапарны Байгю хаджини Сарытюзде джашагъан туудугъу Хызыр бергенди.

ДОБАЙ

Джукълагъан айюню уятма
Нарт сёз

Башхаладача Тотуркъуллада да болгъандыла атлары айтылгъан, Къарачайгъа белгили адамла. Аладан бириди Тотуркъулланы Добай. Ол 1880-чи джыл туугъанды. Джангы Къарачай элчи. Къартла айтханнга кёре, аны мийиклиги 2,20 метр, кеси да къарыулу адам болгъанды. 100 къазыкъны кёлтюрюб 300-400 метрге этилгенин элчилери унутмай турадыла. Ол алай хар ким да кёлтюралыб баргъан дженгил зат, тынч зат болса, унутуб да къоярыкъ болур эдиле.

Уллу шахарлагъа, тыш къраллагъа бармагъанды, алай болса да джашагъан, айланган джерлеринде къарачайча тутушда Добайны сыртын киши джерге салмагъанды.

Бир джолда Тебердиге баргъанды. Анда аланы бир айтылгъан, махталгъан гёджеблери бла тутушханды. Добай аны келтюрюб, тегерек буруб, чалманны башы бла ары джанында мешхут тебеге атыб джибереди. Тебердичиле: "Ма, ат ашагъан айю", дегендиле.

Джашла бла ёчешиб, Добай джаб-джангы къайиш чындыны тартыб юзгенди.

Бусагъатда "армспорт" дейбиз, алгъаракъ замамлада уа, "Скандарбек" тутуш дей эдик. Къол таш атхан бла скандарбек тутушдан Добайны киши хорламагъанды,

Кёчгюнчюлюкде Добай Къазахстанда "Мерке" чюгюндюр совхозну 2-чи отделениесине тюшюб, анда джашагъанды. Кючю-къарыуу бла джердешлерине

болушханлай тургъанды, аладан кеб разылыкъла да табханды.

Добай бичен алыргъа Абдул деб бир адамгъа баргъанды. Улоуу болмагъанды, кеси кёлтюрюб кетерик болгъанды. Абдул:

-Алайда капнала да джаратханынгдан ал да бар, - дегенди.

Добай барыб бир джибни ары, бирин да анга кёнделен джайыб, орталарына бир уллуракъ капнаны биченин саулай да са-лады. Абдул баргъанды да:

-Элталлыкъмыса? - деб соргъанды,

-Уялгъан этдим ансы энгда саллыкъ эдим. - дегенди Добай.

-Элталлыгъынг чакълы бир сал, - дегенди Абдул.

Добай биченден дагыда салыб джиблени кысады. Сенек сынарыкъ эди да, биченни ортасына базыкъ къазыкъны сугъады Абдулгъа сау бол, деб, биченни кёлтюрюб кетиб тебрейди. Барлыгы 2 километрди.

-Тохтаб солумай бараллыкъмыса? - деб сорады Абдул.

-Барлыкъма, - дейди Добай.

-Тохтасанг, джандырлыкъма! - деб, Абдул сернекни къолуна алыб ызындан барыб турады. Добай барыб арбазына киреди, бу ызына айланыб кетеди. Андан сора Добай биченни малларына эркин джетерча этгенлей тургъанды. Дюрюсюню кенглиги эки чалкъы сабны узунлугъу болгъанды.

Джюгю болгъан ёгюз арба бла бара-барыб, кёчоуден ётген джерде ёгюзле тарталмагъандыла. Бир ёгюз къарыусузуракъ белгъанды.

Добай аны ары ийиб кеси тартханды да, арбаны алайдан чыгъаргъанды.

Добай бир тегейли таньшына баргъанды да:

-Бир тегей аракъы ичир, - дегенди. Тегейли:

-Джокъду. Тюенене келсенг, аракъы да, эт да бар эди, - дегенди. Добай дагъыда бир айтханды да, болмагъанында чыгъа барыб, тегейлини бауда экиджашар ууаныгын келтюрюб алыб кетиб тебренди. Тегейли ызындан барыб:

-Добай, ууаныгъымы ызына къайтар, - деб тилегенди. Добай барыб турады. Тегейли;

-Добай, аракъы да, эт да боллукъду къайтар, - деб тилейди. Добай ууаныкны къайтарыб ызына келтиредди. Экиси да олтуруб тартадыла. Ала алай ойнаб этгендиле.

Ой, зор кёчгюнчюлюк, къара кёчгюнчюлюк. 1956-чы джыл ауушуб, кёблеча Добай да таралгъан, термилген Кавказына къайталмай, анда, Къазахстанда кългъанды.

Тулпар Добай, деу Добай,
Арт джылынг болмад къолай,
Ахлуларынь Кавказгъа
Кетдиле, ееннге джылай.

ХАДЖИ-МАХМУТ ХАДЖИ

Къарыгулу бугъуб джорюмез
Нарт сёз

Эбзеланы Ахлауну джашы Хаджи-Махмут хаджи Бирлик элде джашайды. Алайы бусагъатда Къарачай шахарны бир тийресиди. Хаджи-Махмут бешикде сагъатда, бир кюн адамла къайры эсе да юйден ашыгъыш чыгъыб кетедиле. Бир кесекден къайтыб келиб, къайсы эсе да бири, бешикде Кокийчик не эте турады эке, дейди. Ол кюнден башлаб Хаджи-Махмутну экинчи аты, чам аты Кокий болады. Андан бери 74 джыл болду, Хаджи-Махмут чам атына чарламайды. Мен Хаджи-Махмутну алтмышынчы

джылладан бери танийма. Ол, адамлагъа игилик этерге, болушургъа суйген адамды. Мадаргъа кёре, кёблеге болушхан да этгенди. 1990-чы джыллада Кябагъа барыб хаджи болуб къайтханды. Дин тутхан адамды. Бирлик бла Джннгирикни ортасында джангы межгитни ишлерге кёб къыйын салгъанды.

Алыракъда айтханымча мен аны кёбден бери танысам да, уллу къарыулу адам болгъанын билсем да, джаш заманында спорт джетишимлеринден толуракъ хапар билир ючюн, юйюне бардым. Ол, ишленмеклиги болгъан, адебли адамды. Мени ичкери чакъырды. Мен, арбазда олтурайыкъ, дедим. Не джумуш бла келгеними айтдым. Алай бла ушагъыбыз башланды.

Хаджи-Махмут бир сенекни къолуна алды. Аны сабы базыкъ чёртлеуюкденди, узунлугъу эки метр бла джарым чакълы бирди. Аны сабыны тюз учундан бир къолу бла тутуб, ёрге кёлтюрюб, кенделен (90 градусда) тутуб, бир кесек тутуб салды да:

-Спорт бла кюрешген джашланы да сан бири болмаса, муну былай хазна адам кёлтюралмайды, - деди ол.

Джаш заманында, бу узун бойлу, къатангы джаш кёб юреннген да этмегенлей, Черкесск шахарда СамБо тутушдан эришиулеге барады. Ауурлугъу кесинден 25 килограммы артыкъ геджебни хорлайды. Хаджи-Махмутну ауурлугъу 95 кг болгъанды. Кесинден аллай бир ауур геджебни таза хорлагъанын кёргенлей, бир тренер, мен сени Москвагъа элтейим, сен спортда уллу джетишимле этериксе, дегенди. Бу унамагъанды. Къарачайлыны бичени, малы, бачхасы, башхасы... Аллында айтылгъан эришиуледе Ставропольдан, Ростовдан дагъыда талай уллу шахарладан болгъандыла спортчула.

Хаджи-Махмутну ядродан областда салгъан рекордун киши бузалмай төрт джыл тургъанды.

Хаджи-Махмут темир будкасы болгъан "Газ-69" машинада кёб джылланы ишлегенди. Аны не ал чархын, не арт чархын аушдуруп ючюн бир кере да домкратны хайырландырмагъанды. Бир кёолу бла машинаны кёлтюрюб, экинчи кёолу бла чархны алгъанды, салгъанды.

Бир спортчу бла Хаджи-Махмут силомерни кысыб эришедиле. Экиси кыса да кёоша, бир-бирине бере барадыла. Ол бирси спортчу силомерни кысыб стрелкасын кючден-бутдан ахырына дери джетдириб береди. Хаджи-Махмут кысыб чыкырдатыб, пружинасын да сындырыб кёолуна тутдурады, хорлайды. Ол силометрни чыгъаргъан заводну конструкторлары аны андан деменгилирек этерик болур эдиле, дуняда Хаджи-Махмутча къарыулу адамла болгъанын билселе.

Хаджи-Махмутну беш джашы барды. Кеси бусагъатда пенсиядады. Саулугъу игиди. Шашкала бла да уста ойнайды.

Шашка тюзде тюбешдик,
Хорларгъа деб кюрешдик,
Хорлаялмагъаныкъда,
Хорламны тенг юлешдик.

ТУЛПАР ТЕМИРЧИ

Джазыуну ургъанлары батырлыкъны таркъайтады
Демокрит

Элкъанланы Кертини джашы Шогъайыб 1884-чо
джыл туугъанды. III джыл джашагъанды. Джангы

Къарачай элдеди. Джаш заманындан огъуна башлаб, санларына джарау этиб, чы-ныгыб ёсгенди, бютеу джашауун къара иш бла, спорт бла байламлы этгенди. Патчахны заманында кесини энчи малларын кютгенди. Коммунистле келиб коллективизация башланганлай, элде темирчи болуб ишлеб тебрейди. Артдан артха ишине алай уста болады, адамла анга, темирден тюйме тикген, дегендиле. Усталыкъдан сора да темирлени тюйе, аллында айтханымча, чыныкъдырыб, джарау этиб санларын, сингирлерин темирча къаты, къарыулу этеди. Темирчини токмакъчысы болады. Шогъайыб ол ишни да кёбюсюне кеси этеди. Сеннге кыгчхач керек тюлдю, къолларынг кыгчхачладыла, дегендиле адамла анга. Кертисинде да бек саубитген уллу адамланы къолларын тутуб къысса, энгишге чёкдюргенди, не бармакъларыны учларындан къан чыгъаргъанды. Темирчини токмагъын сабыны тюз учундан баш бармагъы эмда башла бармагъы бла кёлтюрюб кёндеден (горизонтально) тутханды. Къол чалкъы бла бир кюннге десетина (гектар) джерни биченин чалгъанды.

Шогъайыб кыз кёре баргъанды эки тенги да биргесине. Ол заманда кюеулюкню тюрлю-тюрлю затла бла сынагъан адет бол-гъанды. Бир-бирде уа аш бла да сынагъандыла. Къызны адамлары былагъа той этедиле, тепсетедиле, кызыны кёргюзедиле андан сора ичкери киргизиб олтуртадыла. Алларына ашарыкъ келтиредиле. Эки тенгини алларына тюрлю-тюрлю ашарыкълары бла бир тепсини саладыла, Шогъайыбны аллында тепсиге да бишириб кюйну саулай этин саладыла. Кеслери эшикден, тешикден, терезеден къарайдыла. Шогъайыб ашыкъмай, сабыр-

сабыр бычакъ бла кесиб алыб, тузлукъгъа тиириб эндире башлайды. Эки нѣгери ууакъ-ууакъ джубана, Шогъайыб къойну этин саулай ашаб бошайды. Джашла эки тепсиге бешишер сомлукъ эки алтын ачханы саладыла, къысхаракъ, ариу алгъыш этедиле. Бир кесекден чыгъа барыб, саламлаша къолларын тутуб, андан сора атларына миниб кетедиле.

Къызны адамлары, джетген кюн адамлыкъ этерикди, деб кю-ѳулюкню - Шогъайыбны джаратадыла.

Ѓгюз арбагъа джюк боллукъ бу терекни ол тикден тартыб чыгъарала эсенг, ѳчге бир къой салабыз, дейдиле тенглери. Шо-гъайыб аны тартыб чыгъарады. Тенглери къойну келтиредиле, аны да алыб барысы да гара суугъа кетедиле.

Базукну сакъалында сындыргъанды.

Шогъайыб 6-7 джыл болгъан атны кѳлтюрюб инчигине дери мешхутха, батмакъгъа бата, стауатны тѳгерегине айландырыб келтиргенди, ѳчешиб. Ол тутушхан да кѳб этгенди. Хазна амал этиб кюрешмегенлей, къарыгулу чалыб да джыгъады, басыб да джыгъады, дегенлеи, тутхан гѳджебин ѳрге кѳлтюрюб, акъырын сыртындан салыб къойгъанды.

Гаражда чархлы тракторланы чархын ауушдуруп ючюн ѳрге кѳлтюрюрге башхалача амал-такъал эте турмай, Шогъайыб ѳрге келтюрюб, салыгъыз дюкдюкню, деб къойгъанды. Кечгюнчюлюкден да къуру къалмагъанды. Джамбул областда Свердлов районну "Сакку" колхозунда 14 джыл джашаб къайтханды.

Роберт Чомаев - чемпион мира СРЕДИ ПРО - ФЕССИОНАЛОВ

2 декабря в Польше прошло коммерческое мировое первенство по армрестлингу «Злато-тур». Официальным спонсором и организатором турнира стала компания «Nemigoff». На турнир были приглашены избранные из числа чемпионов мира. Выпала эта честь и нашему земляку, чемпиону России, Европы, мира Роберту Чомаеву. Борьба шла в шести весовых категориях: 63, 70, 78, 86, 95 и свыше 95кг. В своей весовой категории 63 кг Роберту пришлось помериться силами с шестнадцатю чемпионами мира последних лет из разных уголков земного шара. Но удача была на стороне нашего земляка, не оставив ни одного шанса своим соперникам, Роберт стал чемпионом мира среди профессионалов.

ЭЛКЪАНЛАНЫ ЭЛКЪАН

Дуния иеси адамды
Нарт сёз

Элкъанланы Элкъан мазаллы, къарыгулу, адамгъа хыянаты болмагъан, тынч, огъурлу, кесини халал кыйыны бла джашагъан, джамагъат сыйын кёрген адам болгъанды. Джангы Къарачай элде джашагъанды. Фыргъауун тамада къарачайны законсуз кёчюрюб Азиягъа ашыргъан заманда, Элкъанны анда тюшген джери былай болады: Къазах ССР, Джамбул область. Свердлов район, село Будёновка. Элкъан анда тракторист болуб ишлейди.

Бир джолда ол элге бютеу къралгъа белгили тулпар гёджеб Бедило келеди. Ол, этиучю оюнларын этиб, ахырында беш джыл болгъан мазаллы бугъаны мюйюзлеринден тутуб джыгъыб, былай эталлыкъ бармысыз, дейди. Талай адам басыб кёредиле, алай а къарыу эталмайдыла. Элкъан бугъаны джыгъады бек да кыйналмай. Бедило Элкъанны кьолун тутуб: «Сен тутуш бла кюрешсенг, дуниягъа айтылгъан гёджеб боллукъ эдинг», - дегенди.

Гаражда, ишге джыйылгъан джерде бир кюн джергили къазахла къарачайлылагъа кыйсыкъ-мыйсыкъ сёзле айта башлайдыла. Артда джарашханлыкъгъа, ал джыллада аллай кылыкълары бар эди. Элкъан алагъа тёзалмайды. Уруш-туйюш этсе, закон аланы джанында болдугъун биледи. Алай болса да, джарашыулыкъну суйген адам ортаны тик этерге излемейди да, былай этеди: ХТЗ тракторну юсуне да эки адамны миндириб, ал джанын кедтюрюб ары-бери бурады, муну чархларын ауушдурургъа

керекди, деб. Аны кѳргенлей, ол кыйсыкъ-мыйсыкъ сѳлешген кызахла алайдан джанлаб кетедиле.

Элкѳан универсал "У-2" тракторну уа арт джанын да кѳлтюргенди. Циркде айю бла джыгышыб хорлагъанды.

Элкѳанча адамларыбыз кѳчгюнчюлокню кыйын джылларында миллетибизге джарагъандыла, таянчакъ-багъана болгъандыла.

Суу орнуна, дегенча, 1957-чи джыл кырачай халкъ Кавказгъа, туугъан джуртларына кыайтады. Элкѳан туугъан элине Джангы Элге тюшеди. Тракторист болуб юреннген ишинде ишлейди. Тракторну кыйгъандан сора, гаражда слесарь ишлени этеди. Джай айлада джашлары бла бирге тизилиб, кюл чалкыла бла бичен чалсала, адамла алагъа сукъланыб, суюб кырагъандыла. Элкѳан кыартлыкъгъа дери джашагъанды. Ол бизни арабыздан кетгенли он джыл чакълы болады, дейдиле аны таныгъанла, билгенле.

Тукъумунг атлы атынг,
Бузулмагъанды антынг,
Юлгюлюдю хар затынг,
Аны биледи халкъынг.

Кыралда ишни этгенинг:
Темир атла джерлединг,
Джарашдырдынг хар затын,
Абынмагъанд темир атынг.

Этмегенсе аманлыкъ,
Олду керти адамлыкъ!
Адамлыкъгъа ѳлчени
Джокъду джерде салаллыкъ

ОРУСБИЙ ГЁДЖЕБ

Намыс бла саулукъну джашлыкъдан сакъла.

Авторну къошагъы бла

Ётген ёмюрню ортасы замамлада бизни миллетни джашауу Орта Азия бла Къазахстан бла байламлыды. 1943-чю джыл миллетибиз ары законсуз, зор бла кёчюрюлген заманда биз къазахстанны Джамбул областыны "Майтёбе" совхозуну тёртюнчю фермасына тюшген эдик. Ол топуракъбаш юйчюклери бла гитче къазах элчик эди.

Баргъан джылыбызны джазында бир уллу байрам болду да, элни огъары джанында тюзге кёб

адам джыйылды. Хоншу элледен да кёбле келгендиле, ансы бизни элде алай бир адам бодлукъ тюл эди. Кесим тенглиреклеге кьошулуб байрамгъа мен да бардым. Ол сагъатда меннге алты джыл бола болур эди. Байрам кимге да байрамды, аны ким да билгенича этеди. Джыйылгъанланы арасында къарт да, сабий да, къыз да, джаш да, тиширыу да кёбдю. Ала барысы да уллу тогъай къураб, сюеледиле. Тёгерекни ортасы ачыкъды. Алайда тамадала-къураучула болурла, юч-терт адам барды. Аланы бири:

-Орусбий, бери чыкъ! – деди.

Кёб да сакълатмай, джюрюгенинде дженгилик таныла, алайгъа орта бойлу къарачай джаш чыкъды. Ол чёгелеб, бир тобугъун джерге салыб тохтады. Мени къатымда бизден джашланы бири, бек да кёлтюртмей: "Орусбий чыкъды, тутушхан этерикди", - деди.

Ол заманда, джыйылгъан джерде башха миллетли адам бла болмаса, къарачайлыла бир-бирлери бла тутушхан адет джокъ эди. Орусбий бла тутушургъа бир мазаллы къазахлыны чыгъардыла. Аны мийиклигин ким ёлчедегенди, алай болса да, хазна кълмай эки метр чакълы болур эди, кеси да бир тёртсанлыкъ. Бир джерге баргъанларында Орусбийден сау башы чакълы бирге мийик эди. Къарачайлыладан бир-бирле къоркъаракъ болуб, башларын чайкъадыла. Алай а тутуш кёбге бармады. "Джаш кёргенин унутмаз" деб, кълалай тюз айтылгъанды. Андан бери джарым ёмюр ётсе да, ол кюн алайда кёргеними, картха тюшюрюб кьойгъанча, бусагъатда да кёз аллымда турады. Былай тутханлай, джердешибиз ол мазаллы адамны, тобукъ бла кёлтюрюб алыб "дюн" деб тюз сыртындан салыб кьойду. Бизникилени

бетлери джарыды, Орусбийни, Къарабастау деген элден тутушургъа деб, иш этиб келтиргенлерин артда билген эдим. Эрикген улу Орусбий ол заманлада къарачайлыланы кёб къуандыргъанды, разы этгенди. Аны энтда бир этгенин айтайым.

Туумагъаннга джаш туууб, бир элде уллу той-оюн болады. Ала сабийни бек суйедиле. Кёкбар бериледи, тепсеген, джырлагъан дегенча башха затла да этиледиле. Тутуш башланады. Тутушда биягъы Орусбий къарнашыбыз хорламлы болады. Аны ючюн, анга саугъагъа ийнек бериледи. Оруссбий, семиз къысыр ийнекни юйюне элтиб, кесдириб, джартысын джууукъгъа, тенгнге, хоншугъа чачады.

Тутушда хорламлы болур ючюн, кёб зат керекди: кюч-къарыу, кёб амалла, таукеллик, дженгил, тири къымылдаргъа, уллу келлюлюк этмезге... Эрикген улу Орусбийни ол шартлары юсюнде эдиле.

Сарыгюзчю Эрикгенланы Асланны алты джашы бла бир къызы болады. Бир джашы бла къызы Къазахстанда ауушадыла. 1957-чи джыл Аслан да, беш джашы да миллетлери бла бирге Кавказгъа къайтадыла: Борисбий, Орусбий, Джашдак, Хаджи-Мурат, Джандра. Ала барысы да халал къыйынлары бла джашагъан, огъурлу, таза иннетли адамла эдиле. Борисбий, Джашдак, Хаджи-Мурат бусагъатда Сарыгюзде джашайдыла.

Орусбий Къазахстаннга джангы баргъан сагъатда, аллында айтханымча, Къарабастау деген элге тюшеди. Бир белек джылдан "Майтебе" совхозну аралыгъына кёчеди. Талай джылны буфетни тутады. Бери къайтыб келгенден сора джнллада да не иште ишле-се да адамлагъа игилик этэрге излегенлей тургъанды. Джангы келген сагъатда адамлагъа,

кеслерини юйлерин алыргъа къагъытларын джарашдырыб, кёблеге болушханды. Алтмышымчы джыллада юйдегиси бла бирге Карачаевск шахаргъа кёчеди. Юйдегисинде уа, атасыныча, алты джаш бла бир къыз барды. Ала бусагъатда Карачаевск шахарда джашайдыла. Орусбий бла юй бийчеси ауушхандыла джандетли болсуула.

Энди ол заманларыбыздан талай сез. Къарачайлыла Орта Азия бла Къазахстанда джергили халкъла бла артда бир-бирин ангылаб татлы джашагъанлыкъгъа, аллында уа, джашырмай, сыйдамламай айтыргъа керекди, бизни аман бетли этиб этелгенлери ючюн болур эди, тикликле бола эдиле.

Ары баргъандан сора, эки-юч ай арадан ётюб, бир джыйылгъан джерде къазахлыла бизникилеге; "Адам ашаучула келедиле," - деб бизге алай айтыгучан эдиле, дейдиле. Сора, иги ачыгу да болуб, атам Абулкерим алагъа; "Бизге да, сизни адам ашаучулагъа элтебиз деб, алай айтхан эдиле", - деген эди. Къазахла сакъалларын сылай: "Ойпырымай, сизге да алаймы айтхан эдиле?" - деб сейирсинген эдиле.

Къарачайлыла азыракъ джерледе къазах бригадирле бизни тиширыуларыбызны колхоз ишлеге къамчини джетдириб элтгенлери да болады, деб эшите эдик.

Колхоз сюрюуню кютген къарачайлыны бир къоюу къаллайла эсе да, къыргъызылыны сюрюуюне къошулады. Бу барыб, къойну бер десе, къыргъызылы; "кёргеним джокъ!", - деб къойяды. Бизни джердешибиз къарыулу адам болады. Ол былай этеди. Экинчи кюн атха миниб барады да, арыкъгъа джетерге, джюгенин бери тартыб, атны ётерге

унамагъанча этдиреди. Сора ачыуланган кибиб этиб секириб тюшюб, атны къарын тюбюне кириб кёлтюрюб, арыкъдан да ётдюрюб, арлакъ элтиб, кишен салгъанды. Аны алай кёргенлей, ол кишен салыб бери тургъунчу, кыргъызлы къатына барыб: "Къоюнг мындады, бусагъатда келиб къошулду. Къошха кир да, бир джукъ да ауузлана бар", - дегенди.

Мен бу керти болгъан затланы барысын да аны ючюн айтама: ма аллай хатерсиз кыйын заманлада джергили халкълагъа кюч-къарыу, къарантха кёргюзюрге да керек бола эди да, аны ючюн Эрикгенланы Орусбийча адамларыбызны магъаналары бек улуу эди. Аланы атлары унутулмазгъа, бизни тарихибизде къалыргъа керекди деб айтама.

Китабда айтылган адамланы тизими:

Акбайланы Ренат, Хусей, Алибек	3
Абайханланы Къочхар	4
Къочхарланы Казбек	6
Айбазланы Сеит-Умар	7
Аргюянланы Туугъан	9
Багъатырланы Абухасан	12
Батчаланы Азрет	15
Байчораланы Хаджай, Рамазан (Джыкгыр)	18
Батчаланы Дебош	19
Байрамукъланы Назир	21
Башлаланы Магомет	22
Биджиланы Мудалиф	24
Биджиланы Мурат	27
Боташланы Сымаил, Шама	29
Биджиланы Юсуп	30
Бостанланы Джандет	34
Гаталаны Махамет, Хусин	35
Тебуланы Хамит	38
Герюкланы Махамет –Алий	39
Ижаланы Мурадин	41
Хапаланы Сымай, Зоя	42
Гочияланы Осман	43
Хубийланы Тана	45
Гочияланы Юсуп	48
Джашаккуланы Нану	50
Башкаланы Алибек	51
Алий геджеб	52
Езденлени Хаджимусса	54

Темрезланы Науруз	56
Къойчуланы Хусей	57
Лайпанланы Джалжу	60
Лайпанланы Шапи	
Чотчаланы Махамет	65
Лепшокъланы Исхакъ	66
Орусланы Алий	69
Семенланы Къасым	71
Сылпагъарланы Адей	72
Сылпагъарланы Джанукку (Доммайчы)	74
Ортабайланы Мазан	77
Токъланы Байгю	78
Тотуркъулланы Добай	81
Эбзеланы Хаджи-Махмут (Кокий)	
Элкъанланы Шогъайыб	87
Чомаланы Роберт	90
Элкъанланы Элкъан	91
Эрикгенланы Орусбий	93

Башлары

Къарнашла – чемпионла	3
Абайханланы Къочхар	4
Кочхарланы Казбек	6
Таулу тулпар Сеит-Умар	7
Туугъан Тулпар	9
Абухасан	12
Азрет	15
Байчоралары	18
Дебош	19
Классика тутушну устасы	21
Башлаланы Магомет	22
Мудалиф	24
Муратына джетген Мурат	27
Боташлары	29
Биджиланы Юсуп	30
Джандетни ташы	34
Тулпарны джашы да тулпар	35
Тебуланы Хамит	38
Махамет – Алий	39
Ижаланы Мурадин	41
Хапаланы Сымай, Зоя	42
Гочияланы Осман	43
Тана	45
Гочияланы Юсуп	48
Джашаккуланы Нану	50
Башкаланы Алибек	51
Алий геджеб	52
Хаджимусса	54
Темрезланы Науруз	56
Къойчуланы Хусей	57

Постромканы юзген тулпар	60
Лайпанланы Шапи геджеб	63
Чотча улу Махамет	65
Исхакъ	66
Орусланы Алий	69
Къасым	71
Адей	72
Доммайчы	74
Мазан	77
Токъланы Байгю хаджи	78
Добай	81
Хаджи-Махмут хаджи	84
Тулпар темирчи	87
Роберт Чомаев чемпион мира среди профессионалов	90
Эльканланы Элькъан	91
Орусбий геджеб	93
Китабда айтылганланы тизими	98
Башлары	100

**САЛПАГАРОВ РАМАЗАН
АБУЛ-КЕРИМОВИЧ**

СИЛАЧИ, БОРЦЫ КАРАЧАЯ.

Редактор	В.И. Хубиев
Художник	Р.А-К. Салпагаров
Художественный редактор	У.Р. Боташев
Корректор	В.И. Хубиев
Компьютерная вёрстка	Х.С-Ж. Боташев

Подписано в печать 10.03.2009

Тираж 300 экз.

**Набрано и отпечатано в
Карачаевской городской типографии.**